

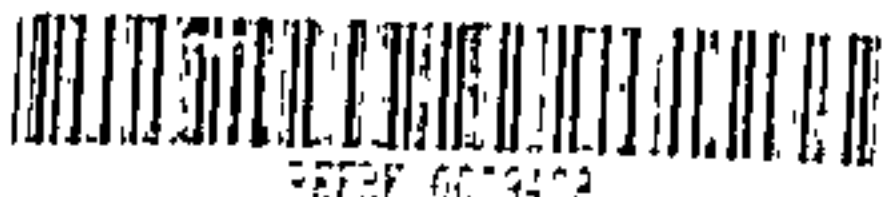
त्रिविक्रमा
टीकेसह

मेघदूत.

१९५७
म. ग्रं. मं. ठाणं
विषय काव्य
सं. नं. १३९७

॥ धारुकाचे छिद्र - द्वारे प्रकट पुढती इन्द्र-चापार्ध साचे ॥

REFB 0009408

REFBK-0009408

ले०
*
५
वें
के
त
क
र
*
वि
जा
प
र
*

(१) कालिदास-काल (२) मनोरंजक भाष्य व
(३) समश्लोक अनुवाद

या तीन विक्रमांनी युक्त अशी

॥ मेघदूत-त्रिविक्रमा ॥

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अंक २३०४२ वि: २३.६.६५

क्रमांक ... १३६० नों: दि: ... २६.६.५२

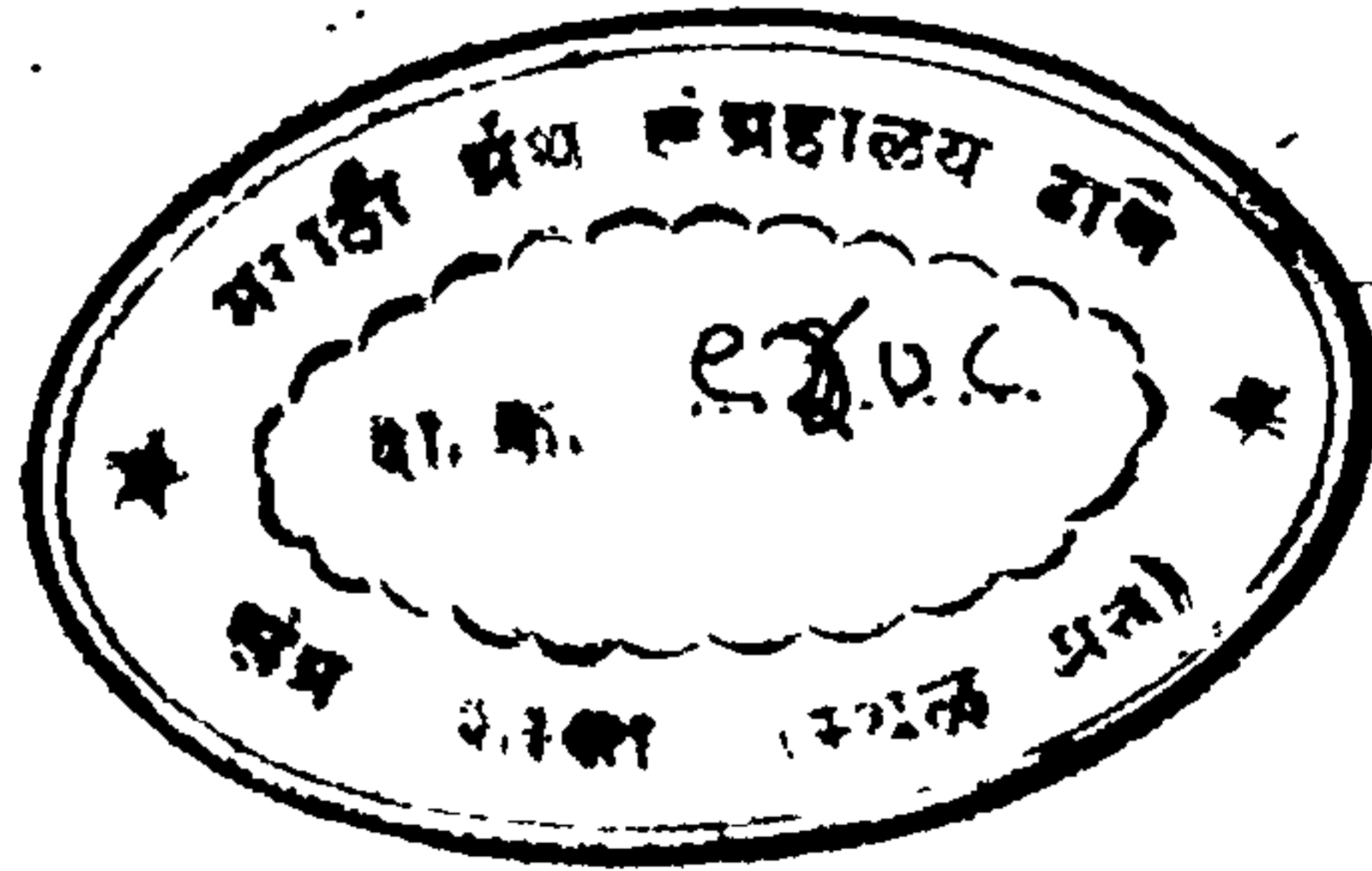

कर्ता

द. वें. केतकर

REFBK-0009408

सेवानिवृत्त, बी. ए., बी. टी., विजापूर.

जून
१९५७]

किंमत २ रुपये.

[द्वितीय
प्रकाशन

प्रस्तुत लेखकाचे इतर ग्रंथ.

अ — संस्कृत ज्योतिष व काव्य-ग्रंथ.

- (१) अयनांशनिर्णयः (२) पंचांगसंशोधनं १-२
(३) केतकी (ग्रहगणित) परिमलवासनाभाष्यम्
(४) पौष्णान्त-विनिर्णयः (५) ज्योतिर्वित्
केतकरचरित्रम् । (काव्य)
(६) श्रीराघवेन्द्र यतिचरित्रम् (श्लो. ५५५) । (अप्र०)

ब — मराठी गद्य व काव्य ग्रंथ.

- (१) ज्यो. केतकरांचें संक्षिप्त चरित्र, भाग १-२-३
(२) जान्हवीटीकेसह ज्ञानेश्वरी १ ला अध्याय (पृ. १५०)
(३) कालिदास कालनिर्णय (पृ. १४४) संशोधन
(४) सुनांनों स्वयं उद्धरा आपणांसी (श्लो. ७००)
(५) समवृत्त सयमक गीता अ. १, २ (अप्र०)
(६) संपन्न शिक्षण (श्लो. १-४०)
(७) त्रिविक्रम-टीकेसहित-मेघदूतानुवाद (पृ. १४०)

C—In English (Research-work)

- (1) **Date of Kālidās**, In 5 chapters Based on the Poet's own accurate reference to an easy but important **Celestial Phenomena**, in Raghu Vamsha—Sarga 16 verses 43-44-45.

Accompanied by 11 Figures.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत. _____

अनुक्रम २३०५२ वि. ... २५०५२

क्रमांक ९३८० नों. दि. २०७३५५

३११११

लेखक:—बाळशास्त्री हरदास, नागपूर.

मागच्या पिढीतील अखिल भारतीय क्रीतींचे विख्यात ज्योतिर्विद् व्यंकटेश बापूजी केतकर यांचे ज्योतिर्विद् सुपुत्र श्री. दत्तात्रेय व्यंकटेश केतकर यांचा प्रस्तुत मेघदूतानुवाद व त्याला जोडूनच असलेला कालिदासाच्या काल-निर्णयावरील निबंध कोणाळाहि स्वागतार्ह वाटेल यांत शंका नाही. कर्तृत्ववान् व विद्वान् पित्याला त्याच्या वंशाचीच नव्हे तर कर्तृत्वाची आणि विद्वत्तेची परंपरा चालविणारा सुपुत्र लाभणें ही सद्भाग्याचीच गोष्ट समजली पाहिजे. श्री. दत्तोपंत केतकर यांच्या रूपानें कै. व्यं. बा. केतकर यांना हें सद्भाग्य संशयातीतपणें लाभलें आहे.

कविकुलगुरु कालिदासाचें मेघदूत “लावण्य जैसें अङ्गना अङ्गी” या श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या उक्तीप्रमाणें कविता-देवीचें एकप्रकारें लावण्यच होय. कालिदासानें येवढें एकच जरी खंडकाव्य लिहिलें असतें तरीहि तो अमर ठरला असता इतकें तें सुंदर आहे. मेघदूताचें सर्वच सहृदय रसिकांना विलक्षण आकर्षण असून, भारताचे भूतपूर्व वित्तमंत्री श्री. चिंतामणराव देशमुख ह्यांच्यापासून तर श्री. कात्रे यांच्यापर्यंत सर्वच प्रतिभाशाली कवींनीं त्याचा मराठी भाषेत काव्यमय अनुवाद करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कालिदासाच्या सर्वच कल्पना मंदाक्रान्ता वृत्तांत व कालिदासाइतकेच श्लोक करण्याचा संकल्प करून व्यक्त करतां येणें शक्य नाही असें पाहून कोल्हापूरचे कविवर्य डॉ. श्रीखंडे यांनीं वेगळ्या वृत्ताचा आश्रय करून रचिलेला ‘सुश्लोक मेघ’ हि रसिकांच्या आदरास पात्र झालेला आहे. मेघदूतावर झालेल्या या सर्व रचनेंत माझ्या मनाची पकड श्री. चिंतामणराव देशमुख यांच्या अनुवादानें जशी घेतली अशी दुसऱ्या कोणत्याहि अनुवादानें घेतलेली नाही. तरीपण श्री. केतकर यांचा प्रस्तुत अनुवाद मूळाला अधिक धरून व सरस उतरलेला आहे. केतकरांच्या अनुवादांत सौंदर्या-विष्कारापेक्षां काटेकोरपणा अधिक आहे. कवीच्या भावजीवनापेक्षां त्याच्या शब्दसृष्टीशीं ते अधिक तन्मय झाले आहेत असें मला वाटतें. या अनुवादाला

मेघदूतासंबंधींचें जें स्वतःचें विवेचन श्री. केतकर यांनीं जोडलेलें आहे तें त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणाचें द्योतक आहे. आदिकवि वाल्मीकि व कविश्रेष्ठ कालिदास यांचें साम्य दाखवितांना जितके बारिकसारिक व कान्याकोपन्यांतलेहि उल्लेख केतकरांनीं एकत्रित केले आहेत तितके ते दुसऱ्या कोणीहि एकत्रित केले नसतील. पण त्यांचें तें सारें विवेचन वाचूनहि व कालिदासावर रामायणाचाहि परिणाम कांहीं अंशांत झाला असला पाहिजे हें मान्य करूनहि मला मात्र असें वाटतें कीं, मेघदूतावर मुख्य परिणाम योगवासिष्ठाचा झाला असावा व कालिदासानें आपली मध्यवर्ती कल्पना वासिष्ठांतूनच घेतली असावी. पुरस्कार हा स्वतंत्र प्रबंध नसल्यामुळें माझीं कारणें मी येथें सविस्तरपणें मांडणें योग्य दिसणार नाहीं. ती मी एखाद्या स्वतंत्र निबंधांत मांडीन. पण विद्वानांच्या विचारासाठीं म्हणून हा केवळ उल्लेख येथें करणें अवश्य वाटतें.

निवेदन

मेघदूताचा पुरस्कार वर संपला. पुढील भागांत कालिदास-काल-याचा पुरस्कार आहे. परंतु काल-ग्रंथ आम्हीं निराळाच मुद्रित केला आहे. त्याचे गुण-दोष जिज्ञासूंना समजावे म्हणून पुरस्काराचा दुसरा भागही येथेंच जोडला आहे.

— संपादक

कालिदासकाल-विषयक पुरस्कार.

(श्री. बाळशास्त्री हरदास)

मला जें प्रस्तुत ग्रंथाचें महत्त्व वाटतें तें कालिदासाच्या कालनिर्णयासंबंधींच्या श्री. केतकर यांच्या निबंधामुळें होय. आजपर्यंत डॉ. केतकर यांच्यापासून तर म. म. मिराशी यांच्यापर्यंत अनेकांनीं कालिदासाचा कालनिर्णय करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण त्या कोणीहि ज्या प्रमाणाचा वापर केला नाहीं त्या, म्हणजे ज्योतिर्विषयक प्रमाणाचा वापर करून कालिदासानें सांगितलेल्या खगोलस्थ घटनांच्या आधारेणें कालिदासाचा कालनिर्णय करण्याचा श्री. केतकर यांनीं केलेला हा पहिलाच प्रयत्न होय. इतर सर्व प्रमाणें विवाद्य राहूं शकतात. पण ज्योतिषविषयक प्रमाणें या सर्व प्रमाणांत अधिकांत अधिक निश्चित असूं शकतात. ज्योतिर्विषयक पद्धतींत अडचणी नाहींत असें नाहीं. पण इतर पद्धतींत सर्वांत अधिक निर्दुष्ट पद्धति हीच आहे, हें वेदकाल-निर्णयासंबंधींच्या विवादावरून ध्यानांत येईल. इतर संशोधकांपैकीं कोणी कालिदासाचा काळ सहावें शतक, कोणी पांचवें शतक, तर कोणी चवथें शतक, असा ठरविला आहे. पण ज्योतिर्गणिताच्या पुराव्यावरून श्री. केतकर यांनीं इ. स. चें तिसरें शतक हा कालिदासाचा काळ ठरविला आहे व त्यासाठीं आधार म्हणून रघुवंश काव्याच्या सोळाव्या सर्गातील ४३, ४४ व ४५ ह्या तीन श्लोकांत वर्णिलेली खगोलस्थ स्थिति विवेचून दाखविली आहे. श्री. केतकर यांच्या प्रस्तुत विवेचनेनें रूढ समजुतीपेक्षां कालिदासाला दोन शतकें तरी अधिक प्राचीन ठरविलें आहे. भौगोलिक उल्लेख, ऐतिहासिक संदर्भ, सामाजिक परिस्थिति, शिलालेख इत्यादि प्रमाणापेक्षां श्री. केतकरांचे प्रमाण अधिक भक्कम स्वरूपाचें आहे यांत शंका नाहीं. केतकर यांच्या विवेचनावर त्यांचे समानधर्मी कांहीं आक्षेप घेतीलही. कारण संशोधन-शास्त्रांत शेवटचा शब्द असा कोणाचाच नसतो. पण केतकर यांनीं आजवरच्या समजुतींना धक्का देऊन कालिदासीय संशोधनाचें पाऊल भक्कम प्रमाणाच्या आधारेणें अधिक गतिशील केले आहे, हें त्यांच्या विपक्षीयांनाहि मान्य करणें भाग्य आहे. आम्ही श्री. केतकर यांना याविषयीं अंतःकरणपूर्वक धन्यवाद देतो व रसिकांनीं आणि विद्वानांनीं त्यांच्या परिश्रमाचें चीज करावें असें इच्छितों.

दि. २-११-५६
श्रीदक्षिणामूर्ति मंदिर,
स. ७, महाल, नागपूर. }

बाळशास्त्री हरदास,
साहित्याचार्य,
नागपूर.

॥ सानन्द समर्पण ॥

विजापूर येथील, व्यापकबुद्धि, सूक्ष्मविमर्श, सद्भिचार
काव्यगायनादि कलाप्रेम, ऐतिहासिक कुतूहल, इत्यादि गुणालंकृत,
विख्यात वकील,

श्रीमान् कृष्णराव गणेश,

अगर

श्री. काका आजरेकर

बी. ए., एल्एल्. बी.

यांना प्रस्तुत “ मेघदूत-त्रिविक्रमा ” हा ग्रंथ
विनयपूर्वक अर्पण केला आहे.

— द. वें. केतकर
ग्रंथकर्ता.

श्रीमान् कृष्णराव अगर काका आजरेकर.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

नामवन्त (आज वय ९०) वयोवृद्ध वकील-विजापूर

मगठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम २३०५४ वि: २९८५

क्रमांक २३०६ नों वि: २९३५५

प्रास्ताविक.

(१) भारतीय संस्कृति.

समुद्रांत रत्नें, आकाशांत नक्षत्रे, तशीं वाङ्मयरत्नें भारत-भूमि-गत आहेत. ब्रह्मांडाला व्यापून राहिलेले चैतन्य जसें केवल योगीजनांना, तसें डोळसांनाच भारतीय वाङ्मय प्रतीत होतें. प्रवृत्तीचे नेत्रच बंद केले तर तें कसें दिसणार? या अथांग वाङ्मय-सागरांत संस्कृतीच्या सर्वांगीण ज्ञानाचा अमूल्य ठेवा—जियें उदारे मकरंदे—असून तो सदैव तेजस्वी, उत्कट, उदार व प्रफुल्ल आहे. ही ज्ञानसुधा प्राशन करून, पचवून, अखंड आचरणांत सहज दृग्गोचर होऊं लागली म्हणजे तिलाच संस्कृति ही संज्ञा प्राप्त होते. मानव्य मानव्य म्हणतात तें हेंच.

सहानुभूति, सहानुकंपा, दया, उपकार व आनंद हें त्या संस्कृतीचें किंवा मानव्याचें पंचमुखी स्वरूप आहे. भारतीय संस्कृति ती हीच होय. या पंचरत्नांचा हार ज्याच्या (गळ्यांत नव्हे) आचरणांत लीलेनें चमकतो तोच एक सुसंस्कृत होय. तद्व्यतिरिक्त सर्व प्राणी असंस्कृतच होत हें ओघानेंच सिद्ध होतें. गोत्व व (पंचगव्य यांतील) गव्य, यांत जें तारतम्य आहे तेंच मानवत्व व मानव्य यांतहि आहे हें सुलभज्ञेय आहे. प्राचीन सर्व शिक्षणाचार्यांचें मानव्य हेंच अंतिम शिक्षण-फल आहे. बोलघेवच्या

वाचा विवेकस्त्वविवेक एव । — यो. वा. २९०८

विवेकाला अविवेकाच्या सदरांत टाकून तुच्छ ठरविलें आहे.

(२) संस्कृत भाषेचें महत्त्व.

अशा उन्नत संस्कृतीला जन्म देणारे सर्व पूज्य ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहेत हें किती सयुक्तिक आहे पहा बरें! संस्कृति-संदेश नेणारे प्रामाणिक दूत—एवढाच बाकी सर्व भाषांचा अधिकार राहतो.

(३) अनंत शास्त्रे.

या भारतीय वाङ्मय-संग्रहांत कोणकोणतीं शास्त्रे आहेत या प्रश्नाला तीं अनंत आहेत; इतकेंच नव्हे तर प्रत्येक शास्त्र देखील अनंत आहे—एवढें उत्तर पुरेसें आहे.

(४) काव्याकाश.

या शास्त्रांना सजल ढगांची उपमा दिली तर काव्याला आकाशाची उपमा शोभते. कारण हीं सर्व शास्त्रें प्रायः काव्यांतच लिहिलीं आहेत. म्हणून काव्य हें व्यापकतम आहे. शिवाय त्यांत धी-क्रीडा-काव्याचा अपार भरणा होत आला आहे.

(५) तीन वर्ग.

या काव्याकाशांत—

- (१) स्वानुभूतिद्वारे प्रत्यक्ष सदाचार-प्रवर्तक ।
- (२) धी-विलासद्वारे आचार-नियामक आदर्शदर्शन ।
- (३) धी-क्रीडाद्वारे केवल मनोरंजन ।

असे तीन वर्ग पडतात. (१) मनुस्मृति वगैरे पहिल्या वर्गांत (२) महा-भारत, रामायण वगैरे दुसऱ्या वर्गांत व (३) रघुवंश, कुमारसंभव वगैरे संपन्न धी-क्रीडेच्या तिसऱ्या वर्गांत पडतात. असंपन्न धी-क्रीडेचा गद्यपद्यात्मक विपुल परंतु अनार्द्र विकास अलीकडे गोचर होतो. कागदाच्या फुलाइतकाच त्यांचा अधिकार. त्याला वाङ्मयांत स्थान लाभणें कठीण. कारण—

रुचिपूर्वं पठनीयं संस्मरणीयं तथा च मननीयम् ।

अनुवादनीयमपि यत् ग्रथनं तत् वाङ्मयं बुधैः कथितम् ।

या मर्यादित ती अक्षरराशि पडत नाही. (पृ. २० पहा.)

(६) मुनिलेखक, नृलेखक.

व्यास, वाल्मीकि, गर्ग, पराशर हे मुनिलेखक व इतरांना नृलेखक अशी संज्ञा वराहमिहिरानें दिली आहे.

(७) त्यांची शैली.

- (१) पहिल्या वर्गांत कडक शैली, भाषास्वामित्व, व सांस्कृतिक ध्येयें.
- (२) दुसऱ्या वर्गांत सहज शैली, भाषाप्रभुत्व व उन्नत आदर्श.
- (३) तिसऱ्या वर्गांत ललित शैली, भाषाकौशल्य व रम्य कल्पनाविलास.

दृष्टीस पडतो.

हीं. वर दिलेलीं विशिष्ट लक्षणें पाहतां—

(८) कालिदासाचें स्थान.

कालिदासाला तिसऱ्या वर्गांत अचल व अग्रपूजेचें स्थान लाभतें, यांत शंका नाही. शिवाय इ. स. १० व्या शतकांतील राजशेखराच्या—

एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।
शृंगारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥

या उक्तीवरून कालिदासाचें संपन्न स्थान स्पष्ट निर्दिष्ट झालें आहे.

(९) कालिदासाचे ग्रंथ.

(१) ऋतुसंहार, (२) मेघदूत, (३) मालविकाग्निमित्र, (४) विक्रमोर्वशीय, (५) कुमारसंभव, (६) शाकुन्तल, (७) रघुवंश. हे सात ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. या ग्रंथांचा क्रम लावण्याच्या भानगडींत आम्ही पडूं इच्छित नाहीं. कारण तो अव्यापार होतो. शिवाय पंचसिद्धांतिकेंत संहितेचा व संहितेंत पंचसिद्धांतिकेचा उल्लेख करून दोन्ही ग्रंथांचें लेखन एककालीं चालू होतें हें वराहानें स्वतःच स्पष्ट केले आहे. मग अस्थानीं तर्क कशासाठीं करावयाचा ?

मेघदूतांतील श्लोकसंख्या (११९)

(१) पार्श्वाम्युदय	इ. स.	८ वें शतक	१२०	श्लोक
(२) स्थिरदेव.	„	११ वें „	१११	„
(३) वल्लभदेव.	„	१२ वें „	१२१	„
(४) दक्षिणावर्तनाथ .	„	१३ वें „	११०	„
(५) मल्लीनाथ.	„	१४ वें „	१२१	„
(६) सारोद्धारिणी.	—		१२५	„
(७) आमच्या मते.			११९	„

(१०) लोकप्रियता.

प्रस्तुत काव्य इतकें लोकप्रिय झालें कीं प्रत्यक्ष कवीही त्याचें अनुकरण करण्यास सज्ज होऊन राहिले. कालिदासानंतर दोनशें वर्षांत वायुदूत, भ्रमरदूत, हारीतदूत, चक्रवाकदूत, शुकदूत अशा अनेक दूतकाव्यांचा इ. स. सहाव्या

शतकांतील भामहानें उल्लेख केला आहे. भामहानंतरही अनेक दूतकाव्ये झालीं. आज पन्नासावर अशीं काव्ये उपलब्ध किंवा नाममात्रें ज्ञात आहेत, असें तज्ज्ञ म्हणतात.

विचारणीयः—कुंभकोण-कामकोटी पीठावर श्रीमूकशंकर हे बाविसावे यति इ. स. ३९७-४३६ पर्यंत ३९ वर्षे होते. त्यांच्या पदरीं-कोटिजित्-नां वाचा शिष्य होता, त्याचें गुणसंपन्न काव्य आवडून यतीनीं त्याला कालिदास ही पदवी दिली. त्यानें-**रथाङ्गदूत**-हें काव्य लिहिलें आहे. अधिक खुलाशा-करितां आमचा निराळा मुद्रित केलेला-**कालिदासकाल**-या ग्रंथाचीं पृ. ११८, ११९ लेखांक २६९, २७० अवश्य पहा.

(११) पाठभेद.

चिकित्सा करून योग्य वाटले ते पाठ आम्हीं स्वीकारिले आहेत. पाठचर्चेची भानगड केली नाही. मूलपाठ कळणें अशक्य म्हणून नामवंत टीकाकारांच्या पाठांतूनच इष्ट ते पाठ घेतले आहेत. व्यर्थ केशभेदी पृथक्करण करित बसलों नाही.

(१२) व्यक्तीच्या नात्यानें पहातां—

कालिदास हा दशपूर ते उज्जयिनी या भागांतील कायमचा व चिरकालिक रहिवासी होता. निसर्ग-निरीक्षण : व प्रवास त्याला अतिप्रिय होते. तारकित अंबराशीं त्याचा परिचय होता. “ क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन् । यदि जंतुर्ननु लाभवानसौ । - या स्वोक्तीनुसारें त्यानें आपलें सर्व आयुष्य सुखोपभोगांत घालविलें. त्याच्या मनाची निश्चितता, अक्लिष्टता, स्थैर्य व अचल शांतता त्याच्या काव्यांत पूर्ण गोचर होते. सदैव तृप्त असल्यानें नैराश्य कोठेंच दिसत नाही. वाल्मीकि-महर्षीप्रमाणें आपणही - (मंदः कवियशःप्रार्थी) श्रेष्ठ कवि व्हावे हीच त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. तो राजकारण - ज्ञानी होता, राजकारणी नव्हता. काव्य-शृंगाराला वाहिलेल्या फुलासारखा तो होता. अखेर तो शृंगार व प्रेम यांतच कोमेजला. निजलेल्या ठिकाणीं अंगावरून नदीचा पूर गेला तर - बरे झालें, आपोआप स्नान झालें - अशा वृत्तीचा तो होता. समुद्रांत ज्याप्रमाणें गंगा, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी वगैरे नद्या अंतर्भूत होतात परंतु समुद्र कधींच गंगा, गोदावरी न होतां समुद्रत्वानेंच उन्नत व निर्लिप्त राहतो, त्याप्रमाणें कालिदासाच्या

बुद्धि-सागरांत, राजकारण, राजदरबार, व्यवहार, वगैरे अनेक असंख्य ज्ञाननद्यांचा प्रवेश असला तरी तो राजकारणी वगैरे क्लिष्ट भूमिकांहुन वरचढ असा केवळ अत्यंत उन्नत रसिक कवीच राहिला, व तें तें ज्ञान त्यानें आपल्या काव्याच्या उत्कर्षा-प्रीत्यर्थ मात्र कांटेकोरपणें यथाशास्त्र व पटुत्वानें उपयोजिलें आहे. पहा—

श्यामा दावी तव तनु, शृंगी त्रस्तशी नेत्र-भासा ।
 केशां पिच्छ-प्रसर, वदना चंद्रमा, भ्रू-विलासा ।
 वाला लाटा, विघटित पहा दाविती, चंडि, ऐसे ।
 एकैकासी, नच तव कुठें साम्य एकत्र भासे ॥ ४१ ॥

या यक्षपत्नींत वरील पांच साम्ये जशीं विलसत होतीं त्याचप्रमाणें कालिदासांत ऋषींचें श्रुतिज्ञान, श्रीमनूचें स्मृतिज्ञान, चाणक्याचें राजकारण-ज्ञान, गर्गादिकांचें कर्तव्यगांभीर्य, वाल्मीकींची प्रतिभा, श्रीव्यासांचें अनेक शास्त्र-विमर्शन व वात्सायनाचें शृंगारज्ञान हीं साम्ये चमकत आहेत, इतकेंच.

काव्यदरबारांत मात्र सरस्वतीच्या सिंहासनानजीकचा एक श्रेष्ठ मानकरी म्हणून मिरवावें हीच उद्बुद्धाहुर्वामनाची सात्त्विक महत्त्वाकांक्षा होती व ती आज सफल झालेली आहे. The coexistence of poetry and politics is incompatible—याचा अर्थ—कालिदासानें दरबारी वकिलाचा पोषाख घातला असता तर कविकुलगुरु झाला नसता. वाचन, चिंतन, मनन, अभ्यास, निरीक्षण, श्रवण, प्रवास, आकाशदर्शन, समाजदर्शन—हेच त्याचे अविभावाचे मित्र होते. थोडक्यांत सांगायचें तर तो गानप्रभु रहिमतखानासारखा निस्संग, निर्लेप, निराकांक्ष होता, असें आम्हांस वाटतें. पहा कालिदासकाल ले. ५६, ५७.

(१३) वाल्मीकि व कालिदास.

कूजन्तं रामरामेति मधुरं मधुराक्षरम् ।
 आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकि-कोकिलम् ॥

या गोड श्लोकांत श्रीबुधकौशिकऋषींनीं वंदनद्वारेणें वाल्मीकिमहर्षींचें व्यक्तिमत्त्व व त्यांचें काव्यप्रांगणांतील प्रभुत्व व्यक्त केलेच आहे. रामनामकूजनानें (रामा० अ० १ श्लोक ८-२० यांत नारदमुनींनीं वर्णिलेला) रामचारित्र्यांतील गुणसमुच्चय

बुद्धीत प्रतिबिंबून वाल्मीकींची लेखनशैली रामगुणोन्मेषांनीं इन्द्र-धनुष्याप्रमाणें स्फुरत्प्रभाशालिनी झाली. त्या स्फुरत्प्रभेचें मंडल म्हणजेच रामायण.

पूर्वसूरींचा उल्लेख स्वतः कालिदासानेंच केलेला आहे. तरी विशेषतः महर्षींच्या स्फुरत्प्रतिभेच्या मंडलांत मनसोक्त विहार करूनच कालिदास स्वाभीष्ट अशा काव्यसामग्रीनें समृद्ध झाला, हें बारकाईनें अभ्यास करणारांस सहज दिसून येईल. ही स्वसंपादित समृद्धता कशी खेळवावी, या बाबतींत कवि पूर्ण स्वतंत्र आहे—ही गोष्ट, रामायणांतून मिळालेल्या स्फूर्तीनेंच रचिलेल्या रघुवंश, मेघदूत यांसारख्या स्वतंत्र काव्यद्वारें स्वतः कालिदासानेंच स्पष्ट केली आहे.

वाचे बरवें कवित्व । कवित्वीं बरवें रसिकत्व ।

रसिकत्वीं परतत्त्व । स्पर्शुं जैसा ॥ — (ज्ञाने०)

महर्षींच्या काव्यांत, वाचा, कवित्व, रसिकत्व व परतत्त्व-स्पर्श, या चार ज्योति उजळत आहेत, तर कालिदासाच्या काव्यांत, वाचा, कवित्व व रसिकत्व या तीनच ज्योति चमकतात. परतत्त्व-स्पर्श फारच विरळा गोचर होतो.

तेथ हरू म्हणे नेणिजे । देवी जैसें कां स्वरूप तुझे ।

तैसें हें नित्यनूतन देखिजे । गीतातत्त्व ॥

वाल्मीकींचा अशा प्रकारचा उदात्त शृंगार आहे, तर महाकवि कालिदासाचा—

सूच्यग्र तें तुजसि बोंचत एकादांची ।

मुक्तासरा ! कुचतटीं रमसी सदाचि ।

मी विवहल स्मर-सहस्रशरीं तरीही ।

स्वप्नांतही मम सखीमुख मी न पाही ॥

अशा प्रकारचा उत्तान शृंगार गोचर होतो. सारांश वाल्मीकि महर्षि हे अलौकिक कवि तर कालिदास लौकिक कवि. तरीही लौकिक काव्यसाम्राज्यांत तो अलौकिकच आहे.

(१४) कालिदासाचें वाल्मीकि-शैली विषयक कृतज्ञत्व.

(मेघ० श्लो. १५)

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्षणीयं पुरस्तात् ।

वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुः खंडमाखंडलस्य ।

१, वाच्यार्थ — ज्या ठिकाणीं आकाशांत इंद्रधनुष्य सज्ज होऊन राहिलें त्या

स्थलाचा मेघानें आश्रय केला आहे असें कल्पून, यक्ष मेघाला अंगुलीनिर्देश करून सांगतो—

वा मेघा — वल्मीकाग्रापासून प्रकट झालेल्या नितांतमनोहर अशा इंद्रचापाचा आश्रय तूं घेतला आहेस. त्या इंद्रधनुष्याच्या आश्रयानें तुझ्या श्याममूर्तीला अतितर कांति लाभेल. ती इतकी कीं इन्द्रधनुष्यानुकारी विचित्रवर्णा मयूर-पिच्छांच्या योगानें श्रीकृष्णाची श्याममूर्ति जशी विशिष्ट शोभा पावते तसाच तूंही शोभशील.

२, ध्वन्यर्थ — वल्मीकाग्र म्हणजे वल्मीकश्रेष्ठ. कारण ज्यांतून वाल्मीकि प्रकट झाले तें वल्मीक असामान्यच होय. म्हणून “ वल्मीकाग्र ” असा कालिदासानें निर्देश केला आहे. कालिदास स्वकृत काव्याला उद्देशून म्हणतो—

समोर पहा ! वल्मीकश्रेष्ठांतून प्रकट झालेले वाल्मीकि महर्षि पहा ! स्वकृत रामायणासह ते काव्याकाशांत सज्ज होऊन राहिले आहेत. वा मेघदूतकाव्या ! तूं त्यांचा आश्रय घेतला आहेस. त्या श्रेष्ठांच्या आश्रयानें तुझी (श्याम म्हणजे) अप्रकाशित मूर्ति निश्चयेंकरून प्रकाशित होईल. ती इतकी कीं श्रीकृष्णाप्रमाणें तूंही आबालगोपांगनामध्ये आवडता होशील.

याप्रमाणें वरील ध्वन्यर्थातील कालिदासाची कृतज्ञता स्पष्ट दिसते.

(१५) ध्वन्यर्थाच्या समर्पकतेचें समर्थन. (एक सुंदर सुभाषित.)

कव्हरवरील चित्राचा मूलाधार

विहितघनालंकारं विचित्रवर्णावलीमयस्फुरणम् ।

शक्रायुधमिव वक्रं वल्मीकभुवं मुनिं नौमि ॥

(सुभाषितरत्न भांडागार, श्लोक ४९ पृ. ३८)

विवरण — हा श्लोक द्व्यर्थी आहे. यांतील विशेषणांचे दोन दोन अर्थ असून एक अर्थ इंद्रधनुष्याला व दुसरा वाल्मीकि महर्षींना लागू होतो.

पहिलें विशेषण — विहितघनालंकारम् ।

(१) विहिताः घनाः बहवः अलंकाराः उपमादयो येन तम् ।

अर्थ — रचिले आहेत विपुल उपमा — रूपकादि अलंकार ज्यानें त्याला—

(वाल्मीकींना)

दुसरा अर्थ

(२) विहितं घनानां अलंकरणं येन तम् ।

अर्थ — केले आहे मेघांना अलंकृत ज्याने त्याला — (इंद्रधनुष्याला)

दुसरें विशेषण — विचित्रवर्णावलीमयस्फुरणम् ।

(१) विचित्रा वर्णानां अक्षराणां आवली पंक्तिः

तत्प्रचुरं स्फुरणं स्फूर्तिः यस्य तम् (वाल्मीकिम्)

म्हणजे

अर्थ — विचित्र अक्षरांची पंक्ति, तत्प्रचुर आहे स्फूर्ति ज्याची त्याला—
म्हणजे वाल्मीकीला

दुसरा अर्थ

(२) वर्णा नीलपीतादयः तत्पंक्तिविकारः स्फुरणं यस्य तम् ।

अर्थ — नीलपीतादि वर्णांच्या पंक्तींचें मिश्रण, तत्प्रचुर आहे स्फुरण ज्याचें.
त्याला — (इंद्रधनुष्याला)

तिसरें विशेषण—वक्रम् ।

(१) वक्रं-वक्रोत्तिकुशलम् = वक्रोक्तिबंधनांत निष्णात अशा वाल्मीकींना

दुसरा अर्थ

(२) वक्रं-वांकडा = अर्धवर्तुलाकार अत एव वांकड्या इंद्रधनुष्याला.

चवथें विशेषण—वल्मीकभुवम् ।

(१) वल्मीकात् जातम् = वाळ्ळापासून प्रकट झालेल्या वाल्मीकींना.

दुसरा अर्थ

(२) वल्मीकात् जातम् = वल्मीकापासून प्रकट झालेले इंद्रचाप. दक्षिणा-
वर्तनाथाच्या टीकेंत-वल्मीकांतर्गत सर्पाच्या शिरोरत्नांच्या योगानें
वल्मीकाग्रांतून इंद्रचाप प्रकट होतें-असें दिलें आहे. याचा मूलाधार
पहा—(वृ. संहिता. पृ. ४७५) अनंतकुलजाता ये पन्नगाः कामरूपिणः ।
तेषां निश्वाससंभूतं इंद्रचापं प्रचक्षते ॥ असें काश्यप वचन आहे.

समग्र श्लोकाचा पहिला अर्थ—वाल्मीकि महर्षिपक्षी.

अर्थ—ज्याने उपमारूपकादि विपुल अलंकारांचा वर्षाव केला आहे, चित्तचमत्कारी अक्षरांच्या पंक्तींचा समुच्चय हाच ज्याचा विलास आहे, जो वक्रोक्तिनिबंधनांत प्रवीण आहे, त्या वाल्मीकाग्रापासून प्रकट झालेल्या, वाल्मीकीला वंदन.

समग्र श्लोकाचा दुसरा अर्थ—इन्द्रधनुष्यपक्षी.

जे, मेघांचा अलंकार होऊन राहिले आहे, चित्तचमत्कारी नीलपीतलोहित वगैरे रंगांच्या रेखांच्या संमिश्रणानेच ज्याचा आविर्भाव होतो, जे वर्तुलात्मक आहे, अशा त्या वाल्मीकाग्रापासून प्रकट झालेल्या इंद्र-धनुष्याचे अभिनंदन असो.

सारांश.

वाल्मीकि महर्षींनी वर्णिलेल्या श्रीराम-सीता-विरहाच्या स्फूर्तीनेच कालिदासाने स्वाभीप्सित भिन्न मध्यवर्ती कल्पनेला अनुलक्षून स्वतंत्र मंजुळ रचना केल्याचे वरील प्रतिपादनावरून स्पष्ट दिसते. शिवाय, उभयतांच्या वर्णनप्रवाहांत सुमारे ५० प्रयोगसादृश्ये मी काढिली आहेत ती पुढे पृ. १५, १६ वर दिली आहेत.

(१६) श्रीराम-सीता-विरहांतून स्फूर्ति व सादृश्ये ।

मध्यवर्ती कल्पना कोठूनही घेतली असली तरी कालिदासाला श्रीराम-सीता-विरहांतूनच स्फूर्ति लाभली हे खालील सादृश्यांवरूनच स्पष्ट होईल.

(१) ऋष्यमूक-पर्वतावर सीता-विरहमग्न श्रीराम मासूतीच्या द्वारे सीतादेवीला कुशल-संदेश पाठविण्याला उत्सुक झाला आहे.

तर मेघदूतांत—

रामगिरी पर्वतावर पत्नीविरहमग्न यक्ष मेघद्वारे आपल्या पत्नीला कुशल-संदेश पाठविण्यास आतुर झाला आहे.

(२) राम-सीता या दंपतींतील परस्पर अभंग निष्ठेप्रमाणेच यक्ष-यक्षपत्नी यांतील निष्ठा आहे.

(३) जनकतनया-स्नान-पुण्योदकेषु, रामगिर्याश्रमेषु, रघुपतिपदैरंकितं, दशमुख-भुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः— इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा — या

उल्लेखांवरून मेघदूत रचीत असतांना कवीच्या चित्तांतील रामायणाचें अनुस्मरण पूर्ण प्रतीत होतें. दक्षिणावर्तनाथानेंही अशीं पुष्कळ अनुस्मरणाचीं स्थळें दाखविलीं आहेत.

(४) माहति व मेघ यांचें गज-पर्वतादीशीं सारूप्य, कामरूपित्व, गंतव्य-मार्गकथन, तिकडे—नगमूर्धस्थ लंका तर मेघदूतांतील कैलास-अंकस्थित अलका, दोघांचाही (लंका चापि मया रात्रौ प्रविष्टा) क्रमानें लंकेंत व अलकेंत रात्रीचा प्रवेश, दोघांचेंही (कथं चाल्पशरीरत्वं) अल्पशरीरी होऊन संदेशकथन, खेदखिन्न सीता व यक्षपत्नी यांचें समान विशेषणांनीं निर्देश, दोहोंतही अभिज्ञानदान — या सर्व संदर्भावरून वाल्मीकीच्या “ रामदूत-शैलीचा ” मेघदूतावरील परिणाम सुप्रतीत होतो. सारांश, वाल्मीकींच्याच प्रतिभेच्या एका शकलानें संपन्न असा कालिदास, मेघदूतांतच नव्हें; तर स्वकृत सर्व काव्यांत स्वतंत्र कौशल्यानें चमकत आहे.

(१७) दौत्यकर्मीं मेघाचीच योजना समर्पक.

इकडे—विरही यक्ष तर तिकडे—विरहिणी यक्षपत्नी. दोघेही तळमळत आहेत. वर्षाकाल येतांच विरही जोडपें अस्वस्थ होतें. हा कविसंकेत प्रसिद्धच आहे. वर्षाकालांत विरही जीवाची—

“ अद्य कांतः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यति । ”

अशी अखेरची अवस्था येऊन टेपते. अर्थात् प्रत्यक्ष संगम अशक्य तर निदान प्रेमसंदेश तरी पाठवावा ही यक्षाची आतुर लालसा उचितच आहे. परंतु श्रीरामाला माहति-दूत मिळाला तसा यक्षाला दूत कसा मिळणार ? तो तर रामगिरीवर अडकलेला !

यक्ष, गंधर्व, किन्नर, सिद्ध वगैरे हे उच्चकुलीन (देवयोनि) असून त्यांना दूरश्रवण, दूरप्रेक्षण स्वच्छंदगमन व रूपांतर वगैरे सिद्धि जन्मतःच प्राप्त असतात. परंतु शापानें यक्षाचा महिमा नष्ट झाल्याकारणानें त्याला जातां येण्यासारखें नव्हतेंच. म्हणून उच्चकुलांतील असून निदान स्वच्छंदगमन व रूपांतर या दोन सिद्धींनीं तरी युक्त असा दूत पाहिजे. त्यांतल्या त्यांत विशेष म्हणजे यक्षाचा प्रेमसंदेश नेण्याला अनुकूल असाही दूत पाहिजे. स्वतःच्या बद्ध व बहिष्कृत अवस्थेंत यक्षानें उक्तगुणशाली दूत कोठें व कसा हुडकावयाचा ?

(१८) मत्तगजसदृश मेघ-अलंका.

- (१) शकुनावर विश्वास असलेल्या यक्षाला या मत्तगजसदृश मेघदर्शनांत कार्यसिद्धि दिसली.
- (२) चक्रनेमिक्रमावर विश्वास असलेल्या यक्षाला हें मेघाचें अनाहूत आगमन भाग्यदर्शक वाटलें.
- (३) अचेतन असूनहि मेघ, विरही पति-पत्नींचें कामोद्दीपन करतो व परस्परांचा सुखावह स्मृति-संयोग घडवून आणतो, व ज्या अर्थी दूरगत पथिकांना देखील त्वरेनें आपापल्या प्रोषितांच्याकडे वळवितो - त्याअर्थी प्रेमसंदेश नेण्याला मेघ पूर्ण पात्र आहे.
- (४) तो पुष्करावर्तनामक उच्च-कुलीन आहे. त्याची आकाशांतील उच्च राहणी आहे. इंद्राचा सचिव आहे. प्रत्युत्तर न देतांच (उ. मे. ५१) ईप्सितार्थ देणारा आहे.
- (५) मेघ स्वच्छंदगामी असून कामरूपी आहे.
- (६) तो बलाकांच्या ठिकाणीं गर्भधारणा करूं शकतो.

याप्रमाणें उच्चकुलीन, इंद्राचा सचिव, वाच्यता न करतां काम करणारा, स्वच्छंदगामी, कामरूपी, आपणहून आलेला, कार्यसिद्धीचें चिन्ह दाखविणारा, व गुप्त प्रेमसंदेश नेण्याला पात्र इतक्या गुणांनीं संपन्न अशा मेघाला पाहतांच यक्षानें (माहतीसारख्या ब्रह्मचारी दूताऐवजीं) मेघालाच दूत करण्याचें निश्चित करून त्याचें स्वागत केलें तेंच अत्यंत समर्पक आहे.

विप्रलंभाच्या दहा अवस्थांपैकीं उन्मादावस्थेंत यक्ष असल्यामुळें मेघाचे बाह्य गुणच तेवढे त्याला दिसले. मेघांतर्गत अचेतनत्वाचा दोष त्याच्या लक्षांत येण्याच्या परिस्थितींत तो मुळींच नव्हता, असा स्वतः कवीनेच निवाडा दिला आहे.

(१९) मेघदूतांतील नाविन्य

श्रीराम-यक्ष; सीतादेवी-यक्षपत्नी; ब्रह्मचारी माहति-चेतनाप्रमाणें कामोद्दीपक मेघ; लंका-अलंका (अलका); दक्षिणाक्रमण-उत्तराक्रमण; अकामहत रसनिर्मिति-कामहत रसनिर्मिति; उदात्त-उत्तान; ध्वनि-वाच्य; एकीकडे कथानुकूल आवश्यक

स्थलनिर्देश तर इकडे स्वदृष्ट वन-नदी-नगर-रम्य स्थलांचा निर्देश—असे अनुकूल बदल कालिदासानें करून घेतले. अर्थात् नवीन कल्पना व स्वतंत्र चित्रण यांना भरपूर वाव मिळाला.

कवीच्या स्वतंत्र-चित्रणाचा मंजुळपणा.

साहित्याचेनि परिमळें । शृंगाराचेनि मेळें ।
 प्रबंध होती मातावळें । कवि-जनांचे ॥
 पांता प्रमेयांची गोडी । अमृता उपजे अ-नावडी ।
 साकरेची कीजे कुरौडी । कविता-लतेसी ॥
 साहित्याचिए सेजें । बोलाचा रंगु उपलविजे ।
 तेंवीचि काव्य कीजे । भणे कवि भास्करु ॥
 भेटती द्रावक गोटे । तरी लोहासि झरा फुटे ।
 सोनकांता गळति थेंबटे । चंद्रकरां तव ॥

(नरेंद्र-रु. स्वयं.)

कवीचें चित्रण-कौशल्य कवीनें वर्णिलेलेंच बरें. मेघदूतांतील चित्रण “ लोहासि झरा फुटे ” इतक्या मृदु कलमानें रंगविलें आहे यांत संशय नाही,

भाषाविलास, रम्यकल्पना, जागजागीं अर्थान्तरन्यास, प्रेक्षणीय स्थलांचें विनचूक वर्णन, शहरें, नद्या, यांचा विमर्श, दूताची सुखसोय, कवीची भक्तिप्रधान वृत्ति, पवित्र स्थळें, अलकावर्णन, यक्षसदनाचें सूक्ष्म वर्णन, यक्षपत्नीच्या मिपानें प्रोषितभर्तृकेचें दर्शन, प्रत्यक्ष संदेश, निसर्गाची सहानुभूति, व शेवटीं मेघाला आशीर्वाद — यांच्या वाचनानें,

जो आंतुल आनंदु वोसंडला ।
 कवितेचेनि मिसे ॥

अशी वाचकांची व प्रत्यक्ष कवीचीही हौस पुरते.

(१०) मेघदूतांतील तटस्थ कालिदास.

दुःसह प्रियाविरहानें दग्ध, कामार्तत्वानें पूर्ण अकिवेकी, चेतनाचेतनांतील भेदही न समजण्याइतका मूढ यक्ष (कालिदास)

आंगीचिया सौरभ्यकळा । उणें आणी परिमळा ।
गांभीर्ये करी अवकळा । गगनगंगेसी ॥

अशा काव्यमय मंजुळ भाषेत बोलणार नाहीं. अर्थान्तरन्यासाला अनुकूल अशी प्रज्ञा तर त्याच्याजवळ मुळींच नसणार. म्हणून—कल्पनेला रम्य कारंज्या-प्रमाणे खेळविणाऱ्या कवीवर कांताविरहाचा प्रसंग आला असावा व त्यांतूनच हें विरही काव्य निर्माण झालें—असे म्हणणें अत्यंत विसंगत वाटते.

आंग्ल-कवि मिल्टन् याच्या लिसिडास नांवाच्या विरही काव्याच्या परीक्षणांत सम्युएल् जान्सन् लिहितो—

It is not to be considered as the effusion of real passion, for passion runs not after remote allusions, and obscure opinions. Passion plucks no berries from the myrtle, nor calls upon Mincius. Where there is leisure for fiction, there is little grief. (पृ. ९६)

विरहसूत्रावर मनोरंजक मणि रचून मेघदूताचा हार कालिदासानें सरस्वतीच्या कंठांत घातला आहे इतकेंच. तटस्थ राहून हुबेहुब वर्णन करणारी प्रतिभा ती हीच.

या प्रतिभा-तांडवामुळेच यक्षाचें नांव, त्याचा अधिकार, त्यानें केलेला अपराध किंवा प्रत्यक्ष शापोक्ति या गौण गोष्टींना बाजूस साहून, वर्ण्य विषय जो — कांताविरह — त्याचाच

कश्चित्कांता - विरहगुरुणा—

अशा स्फोटात्मक उत्कट उपक्रमानें कालिदासानें आपलें प्रसंगानुरूप औचित्यच प्रकट केलें आहे.

(२१) कवियशःप्रार्थित्व.

श्रेष्ठ कवि व्हावे म्हणून त्याची तपश्चर्या सुरूच होती. मेघा-पुष्टीबरोबरच प्रतिभाजागृति होऊन वाल्मीकिमहर्षींची विरह-काव्य-शैली हस्तगत झाली अशी केवळ प्रतीतीच कालिदासाला अवश्य होती. ती प्रतीति लाभतांच धडाडीनें

त्यानें मेघदूत सुरू केला. दरबारी आश्रयाची किंवा रामगिरी वास्तव्याची वाट पहात बसणारा कवि तो नव्हता. कवि उज्जयिनींत असला किंवा दशपुरांत असला तरी रामगिरीची केवळ स्मृति देखील त्याला स्फूर्ति देऊं शकते.

(२२) “ **Indian Inheritance** ”

(*Kālidās*)—by *Arabindo Ghose*.

His main achievement is to have taken away every Poetical element, all great poetic forms, and subdued them to a harmony of artistic perfection set in the key of sensuous beauty.

A strong visualizing faculty, intimate and sovereign feeling of beauty, enabled Kalidas to build a palace of noble sounds, a compact but never abrupt brevity, a soft gravity and smooth majesty, noble harmony of verse, a strong and lucid beauty of chiselled prose, above all an epic precision of phrase - weighty, sparing and yet full of colour and sweetness, suited alike from epic to lyric.

He brought to literary consciousness an imaginative pleasure in all shades of thought and sentiment, a rich delight of mind in its motions, a luxuriousness of ecstasy and grief, a free abandonment of amorous impulse and rapture, a continual joy of life and seeking of beauty.

(आमचे नातू, चि. हरीभाऊ अनंतराव केतकर, एम्. ए. लेक्चरर् कॉलेज निजामाबाद यांनीं आपल्या विस्तृत पठितसंग्रहांतून हा उतारा दिला.)

शब्दांच्या भडीमारांत अर्थ गुदमरून गेल्यामुळे रसग्रहण हातीं लागत नाहीं.

(२३) वाल्मीकि व कालिदास यांचे चित्तग्राही
समान प्रयोग.

क्रं.	रामायण	पूर्व-मेघदूत	
१	वसन् माल्यवतः पृष्ठे । कि. २८१९२	तस्मिन्नद्वौ मासान् नीत्वा ।	२
२	कामसंदीपनान् स्थितान् । कि. २८१९४	मेघालोके अन्यथावृत्ति चेतः ।	३
३	कुटजान् पश्य गिरिसानुषु । कि. २८१९४	प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः ।	४
४	कामाभियोगात् विमुक्तलज्जम् । ३३१५५	कामार्ता प्रकृतिकृपणाः ।	५
५	स चारु नानाविधरूपधारी । सुं. ११९९९	कामरूपम् ।	६
६	प्रवासिनो यांति नराः स्वदेशान् । कि. २८१९५	क उपेक्षेत जायां ।	८
७	मंदमारुतनिश्वासम् । कि. २८१९	पवनः मंदं मंदं नुदति ।	९
८	मेघाभिकामाः परिसंपतंती । संमोदिता भाति बलाकपंक्तिः । कि. २८१२३	गर्भाधानक्षणपरिचयात् सेविष्यन्ते बलाकाः ।	९
९	मित्रभावेन दारावलोकनात् । कि. ३३१६१	भातृजायाम् ।	१०
१०	संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः । प्रियान्विता संप्रति चक्रवाकाः । २८१९६	मानसोत्काः राजहंसाः सहायाः संपत्स्यन्ते ।	११
११	पूर्वं चाप्युपकारिणम् । ३०१७१	प्रथमसुकृतापेक्षया ।	१७
१२	आम्रफलं विपक्रम् । कि. २८१९९	परिणतः काननाम्रैः ।	१८
१३	शैलोपलप्रस्खल मानवेगाः । २८१४९	उपलविषमे विध्यपादे ।	१९
१४	कदंबपुष्पाणि सकेसराणि । २८१४२	नीपं केसरैरर्धरुढैः ।	२१
१५	मही घर्मं बाष्पं विमुंचति । २८१७	स्नेहं मुंचतो बाष्पमुष्णम् ।	१२
१६	विहग इव सारंगः (चातक) । ३०१९३	सारंगा मार्गं सूचयिष्यंति ।	११
१७	रम्याः नगेंद्राः । २८१४३	ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ।	२३
१८	पुण्यशेषसमावृताः । सुं. ९१४२	शेषैः पुण्यैः हृतमिव ।	३१
१९	संत्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थं यो न वर्तते । कि. २९१९३	मन्दायन्ते न खलु सुहृदां अभ्युपेतार्थकृत्याः ।	४१
२०	आयतश्रोणीं गतात्मा तां । सुं. ६५१९५	ज्ञातास्वादः विवृत जघनां ।	४५
२१	नगात् निपतितां नदीम् । सुं. १४१२९	शैलराजावतीर्णाम् ।	५४
२२	क्रौंचं तु गिरिमासाद्य बिलं । कि. ४३१२५	क्रौंचरन्ध्रम् ।	६१
२३	कैलासं पांडुरं प्राप्य । कि. ४३१२०	कैलासस्य दर्पणस्य ।	६३
२४	विघत्स्व यानि वाञ्छसि । सुं. ४१५०	नगेंद्रं निर्विशेः ।	६६
२५	नगाग्रे स्थितां लंकां । सुं. २१८	तस्योत्संगे अलंकां ।	६७

श्लो०	रामायण	उत्तरमेघ
२६	वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः । सुं. २।१३	हस्ते लीलाकमलमलके । इ० २
२७	कुबेरभवनं रम्यं निर्मितं । कि. ४३।२१	धनपतिगृहानुत्तरेण० । १२
२८	धनदो रमते श्रीमान् । कि. ४३।२३	अस्मदीयं आगारम् । १२
२९	वापीश्च मणिसोपानैः । कि. ४४।१३	वापी मरकतशिला० सोपान० । १३
३०	अनेन चिन्हेन हरिश्रेष्ठ । ”	एभिः साधो लक्षणैः० । १७
३१	हिमहतनलिनीव नष्टशोभा । सुं. १६।३०	शिशिरमथितां पद्मिनी० । २०
३२	सहचररहितेव चक्रवाकी । ”	सहचरे चक्रवाकीमिवैकां । २०
३३	मलिनेन तु वस्त्रेण० । सुं. १८।२६	मलिनवसने वीणां निक्षिप्य । २३
३४	चंद्ररेखामिवामलां० । सुं. १५।२९	कलामात्रशेषां हिमांशोः । २६
३५	तापसीमिव भूमौ आसीनां । सुं. १५।३१	विरहशयने० । २६
३६	एकया दीर्घवेण्या । सुं. १९।१९	एकवेणी करेण । २९
३७	विनाभरण शोभिनीम् । सुं. १८।३०	संन्यस्ताभरणमबला । ३०
३८	तां क्षामां० । ”	आधिक्षामां । ”
३९	प्रास्पंदतैकं नयनं० । सुं. २९।२	नयनमुपरिस्पंदि । ३२
४०	मीनाहतं पद्म० । ”	मीनक्षोभात् चलकुवलय० । ”
४१	सव्यचोरुः वेपत् । सुं. २७।४५	वामोरुः यास्यति चलत्वम् । ३३
४२	विकसन्त्या मालत्या । कि. २८।५२	मालतीनां जालकैः० । ३५
४३	उन्नम्य वदनं भीरुः० । सुं. ३१।१६	मैथिलीवोन्मुखी सा० । ३७
४४	अहं रामस्य संदेशात्० । सुं. ३४।२	मम च वचनात्० । ३८
४५	वैदेहि कुशली रामः । ”	सहचरः अव्यापन्न० । ”
४६	स त्वां कौशलमब्रवीत् । ”	कुशलमबले पृच्छति । ”
४७	वाहि वात गतः कांतां तां स्पृष्ट्वा ” मामपि स्पृश । (दक्षिणावर्तनाथ)	आलिङ्ग्यंते मया तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि भवेत् । ४४
४८	धारयत्यात्मनो देहं० । सुं. १५।५३	आत्मनैवावलंबे । ४६
४९	न शोकेनावसीदति० । ”	मा गमः कातरत्वम् ”
५०	ममांके समुपाविशः । सुं. ३८।१४	शयने कंठलग्ना । ४८

सूचना :— ही तुलना स्वतःच बोलकी आहे. मेघदूतांतील श्लोकक्रम देखील रामायणांतील वर्णनाश्रित दिसतो. तीं तीं विशेषणें, त्या त्या अवस्था, तीं तीं स्थानें, तीं तीं फुलें, कल्पना, भावना, प्रयोग इत्यादीवरून मेघदूतावरील वाल्मीकींच्या शैलीची मुद्रा स्पष्ट दिसते. मध्यवर्ती कल्पना योगवा० असो किंवा कोणतीही असो.

साम्यदर्शनार्थ घेतलेले श्लोक, स्थलसंकोचास्तव, अर्धवटच देणें भाग पडलें. आकांक्षणां दिलेल्या संदर्भावरून मूळ रामायणांत ते श्लोक पहावे.

(२४) खंडकाव्य.

सामान्यतः काव्याचे दृश्य व श्रव्य असे दोन प्रकार आहेत. त्रोटक, भाण, प्रहसन हीं दृश्य, व जें केवल श्रवणयोग्य तें श्रव्य काव्य होय. श्रव्य-काव्याचे खंडकाव्य व महाकाव्य असे दोन प्रकार. ज्यांत ऋतुवर्णन, स्वयंवर, लडाई, जलक्रीडा वगैरे अनेक विषयांची सर्गात्मक व्यवस्था असते तें महाकाव्य, व ज्यांत केवल एकच विषयवर्णन असतें त्याला म्हणतात, खंडकाव्य. यक्ष व त्याची कांता यांचा वियोग हा एकच वर्ण्य-विषय या मेघदूतांत आहे म्हणून हें खंडकाव्य होय.

(२५) विभाग व विषय.

पूर्वमेघ व उत्तरमेघ असे दोन विभाग आहेत. पूर्वमेघांत १-१५ अखेर प्रस्तावना आहे. तिचें विवरण :— १ कोणी यक्ष स्वकर्तव्यांत चुकला. यक्षेशानें त्याला एक वर्षाची हृदपारीची शिक्षा दिली. म्हणून पूर्वोक्त यक्ष रामगिरीपर्वतावर येऊन राहिला. २ पत्नीविरहानें तळमळत असतां तेथें आठ महिने घालविल्यावर त्यानें एक भव्य मेघ पाहिला. ३ अश्रु पुसून उत्साहानें त्या मेघाच्या समोर उभा राहून विचारमग्न झाला. ४ “ या मेघाकडून पत्नीला क्षेमसंदेश पाठवावा. ” ५ मेघाकडून संदेश—हाच कामासक्तांचा आचरटपणा. ६ “ मेघा, तूं उच्चकुलीन ”—फुगवितो. ७ बंधो, अलकेला जा; माझें कुशल सांगून तुझ्या भावजयीला तोषीव. ८ तुझा आविष्कार म्हणजे पति परत येण्याचें शुभ लक्षण. ९ प्रवासाला शुभ शकुन होत आहेत. १०-११ एकदम नीघ. १२ पवित्र रामगिरीचा निरोप घे. १३ गमनमार्ग, विश्रांतिस्थलें, जलस्थानें-मी सांगतो. १४ याच रसिक निचुल-स्थानीं उत्तरेला भरारी मार. १५ समोर इंद्रधनुष्य बघ, येथें प्रस्तावना संपली. आतां पुढें १६-६७ अखेर, रामगिरी ते अलकावतीपर्यंत मार्ग व मध्यंतरीं लागणारीं शहरें, नद्या यांचें रम्य वर्णन. त्याचें विवरण-१६ माळक्षेत्रावर चढ. १७ थकलास तर तुला आम्रकूटपर्वत स्वशिरावर घेईल. १८ तेथें तूं भूस्तनाप्रमाणें शोभशील. १९ रेवा नदी पहा. २० जलभरित हो. २१ चातक भेटतील व तुला नर्मदातीराचा मार्ग दाखवितील. २२ चातकांना पाहणारे सिद्ध तुला सन्मान देतील. २३ व टेंत मोर भेटतील. २४ पुढें दशार्ण-देशीं जा. २५ राजधानींत जा. बेटवेचें पाणी पी. २६ नीचैर्गिरीवर विश्रांति घे. २७ वननदी पहा.

माळिणींचीं मुखें बघ. २८ शोभिवंत उज्जयिनी पहा. २९ निर्विध्या नदीचा प्रणय. ३० नंतर कालीसिंधूला भेट. ३१ उज्जयिनी म्हणजे स्वर्ग-खंडच. ३२ तेथल्या क्षिप्रा नदीच्या वायूचा स्पर्श अनुभव. ३३ उज्जयिनीची संपत्ति. ३४ प्रयोताची कन्या वत्सराजानें चोरिली. ३५ तेथील घोडे, हत्ती, मानी वीर. ३६ तेथील लक्ष्मीक्रीडा पहा. ३७ तेथील चंडीश्वरधामाला जा. ३८ त्याची सायंपूजा पहा. ३९ तेथील नृत्यांगनांचे नेत्रकटाक्ष घे. ४० शंकराला प्रिय हस्तिरक्ताजिन पुरीव. ४१ तिथल्या अभिसारिकांना भिववूं नको. ४२ गच्चीवर नीज. ४३ पहांटे उठून पुढें चाल. ४४ गंभीरा नदी पहा. ४५ तिचा विलास पहा. ४६ पुढें देवगिरीवर जा. ४७ तेथें स्कंद-वास्तव्य. ४८ स्कंद-मयूराला नाचीव. ४९ पुढें चर्मण्वती नदीला भेट. रंतिदेवाचें यज्ञ म्हणजेच ती नदी. ५० भूमीचा मुक्तासर. ५१ पुढें दशपूर. ५२ मग ब्रह्मावर्त. कुहक्षेत्र. ५३ सरस्वती नदी. ५४ पुढें कनखल पर्वत. ५५ तेथें गंगेचें पाणी पी. ५६ मग हिमालयाला जा. ५७ वाटेंत दावाग्नि शमव. ५८ शरभाना (८ पायाचे वनपशु) पिटाळ. ५९ हिमालय-शिळेवरील शिवाची पाद-मुद्रा. ६० शिव-पूजेच्या संगीतांत तूं मृदंग हो. ६१ कौच-रंध्राकडे जा. ६२-६३ मग शुभ्र कैलासाकडे जा. ६४ पार्वतीसाठीं सोपान हो. ६५ अमरयुवती तुला कारंजा बनवतील. ६६ मानस-सरोवराचें पाणी पी. ६७ कैलास-अंकी अलका पहा. तेथें तुला जावयाचें आहे.

उत्तरमेघांत ६८-७८ अलकावर्णन. विवरण - ६८ अलकेंतील प्रासाद. ६९ तेथील स्त्रियांच्या विभूषा. ७० स्त्रियांसह यक्षांचें मधुपान. ७१ मुलींचे खेळ. ७२ गुलालानें दिवा मालवणें. ७३ जाररूपी मेघ. ७४ पर्यंकावरचें चंद्रकांत. ७५ वैभ्राजवनांतील लीला. ७६ अभिसारकांचा रात्रि-मार्ग. ७७ श्रीशंभु वास्तव्य ७८ सर्व स्त्रीभूषणें कल्पद्रुम एकटाच देतो पुढें ७९-८४ यक्षगृहवर्णन. विवरण- ७९ यक्षाचें घर. ८० पाचूंची वापी. ८१ क्रीडा-पर्वत. ८२ रक्ताशोक व बकुलवृक्ष. ८३ पंजरस्थ मोर. ८४ या खुणांनीं माझें घर ओळख. ८५ गज-शिशुसम होऊन आंत बघ. ८६ माझी पत्नी अशी दिसेल. ८७ अन्यरूपा झाली असेल. ८८ निष्प्रभ असेल. ८९ ती काय करीत असेल ? ९० रडत गात असेल. ९१ विरहाचे शिल्लक दिवस मोजीत असेल-

९२ खिडकींतून संदेश पोचीव. ९३ तिची पर्णी-शय्या. ९४ अस्थिरता ?
 ९५ उष्ण श्वास. अश्रु-लोट. ९६ अस्ताव्यस्त वेणी. ९७ मेघा, तूही
 अश्रु ढाळशील. ९८ तूंच परिस्थिति पहा. ९९ तुला पाहतांच तिचा नेत्र
 खुलेल. १०० डावी मांडी स्फुरत असेल. १०१ निजली असेल तर, मेघा,
 एक प्रहरभर थांब. १०२ जलकणांनीं तिला जागी कर. आतां पुढें १०३-१०७
 पत्नीशीं कसें बोलावें. विवरण-१०३ मी यक्षस्नेही मेघ आलों आहे
 १०४ ती जानकीप्रमाणें उत्सुकतेनें ऐकेल. १०५ यक्ष जीवंत आहे. तूं क्षेम आहेस
 ना? १०६ माझा मित्रही समदुःखी आहे. १०७ त्यानें निरोप धाडला आहे. यापुढें
 १०८-११७ संदेश-कथन. विवरण-१०८ तुझें एकत्र स्वरूप कोठेंही भासत नाही.
 १०९ चित्रांतला संगमही दुर्लभ. ११० स्वप्नांत दिसलीस तर मी हात पसरतो
 १११ उत्तरेच्या वाऱ्याला मी आर्लिगितों. ११२ मी दीनपणें खंगत आहे. ११३ मीं
 धीर धरला आहे. तूही धीर धर. ११४ चारच महिने उरले. ११५ झोंपेंत रडत
 उठलीस. ११६ या चिन्हांनीं माझें कुशल जाण. ११७ मेघा, मग परत येत ना
 तिच्याकडचीं चिन्हें आण. ११८ मित्रा, माझी प्रार्थना शिरावर घेतलीस ना ?
 ११९ मित्रा, विद्युतेशीं तुझा क्षणहि वियोग न होवो-हा आशीर्वाद घे.

(१६) शृंगारप्रधान.

या काव्यांत शृंगाररस प्रधान असून करुणरस अंगी आहे. शृंगाराचे संभोगशृंगार
 व विप्रलंभशृंगार असे दोन भेद आहेत. अनुरक्त स्त्रीपुरुषांचे विलास अस्खलित
 चालतात त्याला संभोगशृंगार, व त्यांचा वियोग झाला असून, प्रेम कमी न होतां
 समागमासाठीं सतत तळमळत असतात त्याला विप्रलंभशृंगार म्हणतात. या
 विप्रलंभाचे (१) पूर्वानुराग, यान, प्रवास व करुणा असे चार प्रकार आहेत.
 त्यांत प्रवासाच्या निमित्तानें होणारा विप्रलंभ तीन प्रकारचा आहे. पहिला
 व्यवसायनिमित्त, दुसरा परचक्रनिमित्त, तिसरा शापाच्या निमित्तानें होतो. प्रस्तुत
 काव्यांत कुबेरानें यक्षाला शाप दिला म्हणून त्याला आपल्या स्त्रीचा त्याग करून
 रामगिर्याश्रमांत वास करावा लागला आहे. म्हणून या काव्यांत शापजनित
 विप्रलंभशृंगार आहे हें स्पष्ट आहे.

(१७) विदग्धकवि कालिदास.

क्षम, स्वस्थ, स्वच्छ, स्तुत शुभजनें, सत्यवचनी ।
 कलाकारी, विद्वान्, रसिक, पटु आश्वाढरसनीं ।
 कृतज्ञानी, दर्शी, मधुमृदुपदीं काव्य खुलवी ।
 शुभाकारी, छंदोगुणनिपुण, शक्तिप्रभ कवि ॥

(संस्कृत श्लोकाचें रूपान्तर)

उपर्युक्त श्लोकांतील — १ शक्तिप्रभ, २ क्षम, ३ स्वस्थ, ४ शुभाकारी, ५ स्वच्छ, ६ विद्वान्, ७ काव्य, ८ रसिक, ९ मधुमृदुपदीं, १० कलाकारी, ११ आश्वाढरसनीं पटु, १२ कृतज्ञानी, १३ दर्शी, १४ स्तुत शुभजनीं, १५ सत्यवचनी, १६ छंदोगुणनिपुण — अशा सोळा गुणांनीं विलसणाऱ्या व्यक्तीलाच कवि ही पदवी लाभते, म्हणूनच अमरकोशांत — विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः सन्, सुधीः, कोविदः, बुधः, मनीषी, ज्ञः, प्राज्ञः, संख्यावान्, पंडितः, कविः,— इतके समानार्थक शब्द दिले आहेत. महाभारतांत व्यास, रामायणांत वाल्मीकि, गद्यपद्यनिबंधांत श्रीशंकराचार्य, किंवा ज्ञानेश्वरींत ज्ञानेश्वर जसे विद्वान् व कलाकारी स्वरूपांत अविरत गोचर होतात, त्याचप्रमाणें लौकिक, व काल्पनिक काव्येनभांत विद्वान् व कलाकारी कालिदास मनश्चक्षुपुढें चमकतो. याचाच अर्थ ज्ञान व कला यांचा संगम प्रतीत होतो. अशा व्यक्तींची स्फूर्त वाणी म्हणजेच अवी ः गोडी, तेंच काव्य.

(१८) वाङ्मय.

वरील सोळा गुण लक्षांत घेतले तर वाङ्मयाचें स्थान किती उच्च आहे याची पूर्ण प्रतीति येते. त्याच्या स्वरूपाचें आमच्या मते उद्बोधक असे चार पैलू पडतात. त्यांचा क्रम—(स्वकृत पृ. २ वर हें पद्य दिलें आहे.)

रुचिपूर्वं पठनीयं संस्मरणीयं तथैव मननीयम्
 अनुवादनीयमपि यत् ग्रथनं तद्वाङ्मयं बुधैः कथितम्

सारांश — (१) नागरपदबंधद्वारेण रुचिपूर्वक पठनीय. (२) अर्थप्रकाशद्वारेण संस्मरणीय (३) अर्थशोभाद्वारेण मननीय व (४) प्रमेयरत्नामुळें अनुवादनीय— अशा अर्थप्रथनाला, वाङ्मय ही संज्ञा शोभते. इतर ग्रथन केवळ शब्दजालच

ठरेल. उपर्युक्त गुणचतुष्टय रंजित साहित्य वाङ्मयच आजपर्यंत टिकून राहिलें आहे. तें कालत्रयींहि अबाधित राहणार. उदा० वाल्मिकी रामायणासारख्या काव्यांत उपर्युक्त चारही पैलू ओतप्रोत भरले आहेत.

यावरून, काव्यांत जे जे गुण अवतरतात ते सारे कवीच्या प्रतिभाशक्तींत व अनुभूतींत असतात हें उघड आहे. म्हणून काव्याची व्याख्या करण्यापेक्षां कवीचीच लक्षणें अधिक उपयुक्त ठरतात. पहा — (स्वकृत)

काव्या स्वतंत्रता नाही कविकर्मचि तें असें ।
कवीची सिद्धता जैसी तैसें तें काव्य होतसें ॥
काव्यव्याख्या गुणें एणें अनावश्य गमे मला ।
कविव्याख्या करावी हा मार्ग एक दिसे भला ॥

कवि सुसंपन्न असेल तर त्याचें काव्यही संपन्न असण्याचा उत्कट संभव असतो. तो जर असंपन्न असेल तर त्याचें काव्यही हास्यास्पदच होणार.

उपजत कवीची गोष्टच अलौकिक आहे. घडीव कवीविषयीं एवढेंच सांगायचें कीं—थंडीमुळें पाण्याचें जसें आपोआप बर्फ होतें तसेंच विविध वाङ्मय रहस्य स्वानुभूतींत उतरूं लागलें कीं प्रथम वाचा, मग (वाचे बरवें) कवित्व—आपोआपच उदय पावूं लागतें. म्हणून घाई होऊं नये.

काव्यप्रकाशकारानेंही — लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म काव्यम् — म्हणजे कवीच्या लोकोत्तरत्वावर व नैपुण्यावरच सारा भार त्यानें टाकिला आहे, व तें अगदीं खरें आहे. म्हणूनच आम्हीं वर (ले० २७) कवीचीच अवश्य अशी संपन्नता श्लोकावतारानें निर्दिष्ट केली आहे.

(३०) आनंद व प्रसाद.

काव्यवाचनानें कशाचा लाभ व्हावा याचें उत्तर —

चित्ता सकौतुका काल-प्रसंगोचित शंकरें ।
शब्दें रसमयें शिंपी प्रसादा काव्य तें खरें ॥

चित्तप्रसन्नतेचा लाभ व्हावा. पदसंघटना वेडीवाकडी असेल, नियुक्त पदें नागर नसतील, विवेकप्रयुक्त रसिकें अक्षरें नसतील, पैजेची विजिगीषा नसेल, प्रमेयें

नसतील तर प्रसाद कसा निर्माण होणार ! अर्वाचीन साहित्यवाङ्मयांत सदसद्विवेक फार कमी दिसून येतो. एक विवेक कमी झाला कीं संस्मरणीयता, मननीयता, व अनुवादनीयता हे पैलू लोपतात. केवळ पठनीयता हा एकच पैलू उरतो. एवढ्याने वाङ्मयत्व येत नाही. त्याचप्रमाणे —

एकांकी लघुनाटिका, लघुकथा, वा शुष्क कादंबरी ।

किंवा तें लघुकाव्य जें थक्कतें चौदाच पंक्त्यंतरीं ।

ऐसे हे कविमेघ लेखक-खग स्पर्धामये मानसें ।

संचारा लघु-अंबरांत करिती - जाणीव ही त्यां असे ॥

विस्तृत आकाशांतून लघु अंबरांत शिरल्यामुळे अर्वाचीन साहित्य “वाग्जड” या सदरांत पडते. कारण त्यांत आंतरिक जिव्हाळा नसून शाब्दिक खळबळ मात्र असते.

(३१) भक्तिकाव्याचें श्रेष्ठत्व पटते.

भक्तिकाव्यांत प्रसाद व आनंद नेमके लाभतात म्हणून भक्तिकाव्यच श्रेष्ठ ठरते. भक्तिवाङ्मयांत प्रत्येक मानवाचें मन आज नाही उद्यां रमून तो नाचूं लागतो. अल्प का होईना पण त्याला — विगलित वेद्यांतर आनंद लाभतो — हें सर्वांना सहज पटणारें आहे. मानव नाचतो तो कां ? यांचें उत्तर —

देवाही कर्षिते भक्ति नाचवीते क्षणक्षणा ।

तोही नाचे मनासंगें नच वाटे उणेपणा ॥

म्हणोनी काव्यभक्तीचें हेंचि श्रेष्ठ असें म्हणा ।

गुणदोष नका काढूं नको त्याची परीक्षणा ॥

अभंगादिक भक्तीचे वाचोनी संपले तरी ।

गर्भभूतध्वनि लहादें डोलवी चित्त अंतरीं ॥

काव्यात्मा ध्वनि तो, काव्य-फल आनंद हें असें ।

भक्ति-काव्यांत हें लाभें तयें तें श्रेष्ठ होतसें ॥

भक्तीनें देव देखील धांवत येतात मग त्याला श्रेष्ठ फां म्हणूं नये ?

मेघदूत, कुमारसंभव, नाटकें वगैरे रचिल्यानंतर रघुवंश निर्माण करण्यांत कालिदासानेहि ईश्वरस्तुतिकाव्याचेंच महत्त्व सुचविलें नाही काय ?

(३२) श्रीशंकराचार्यांचीं स्तोत्रे.

काव्यांत जे जे वर्ण्य विषय आहेत ते सारे किंबहुना त्याहून अधिक अलौकिक गुणांनी युक्त अशा ईश्वरी स्तुतिसूत्रावरच तीं तीं जिह्वाळ्याचीं काव्ये रचिल्यानें काव्य व भक्ति हीं दोन्हीं साधतात. भक्ति हीच चित्तचमत्कारिणी आहे व त्या चमत्काराचा आविर्भाव काव्यांत होतो म्हणूनच श्रीशंकराचार्यांचीं स्तोत्रे भामिनीविलासापेक्षां कितीतरी पटींनीं सरस आहेत हें खरें ना ? भामिनी-विलास, मेघदूत वगैरे काव्ये —

देखा काव्यनाटका । जीं निर्धारितां सकौतुका ।

तियेचि रुणझुणती क्षुद्रघंटिका । अर्थध्वनि ॥—(ज्ञाने०)

या क्षुद्र घंटिकांच्या मालिकेंत बसतात. परंतु रघुवंश मात्र—(१) शक्ति (२) लोकव्यवहार, शास्त्रसंदर्भ, इतर काव्यपरिचय, इतिहाससंपर्क यांच्या द्वारे निपजलेली निपुणता वगैरे गुणांमुळे—एक मोठा ग्रंथराज झालेला आहे. इतके सर्वेकष उल्लेख इतर महाकाव्यांत नाहीत.

(३३) उदार मकरंदाच्या वाङ्मयाकडे धांव.

भृंग जसा कमल शोधीत येतो तसा वाचकही प्रसाद व आनंद देणाऱ्या साहित्य वाङ्मयाला शोधीत आला पाहिजे. भृंग अज्ञानी कीटक म्हणून त्याचें उदाहरण उचित असूनही अनुचित वाटेल तर प्रत्यक्ष परमेश्वराचेंच उदाहरण देतो. देव भावाचा भुकेला आहे तसाच प्रत्येक मानव प्राणी सुखाचा भुकेला आहे. अशा प्रसंगीं देव काय करतो तें पहा —

शमवी भूक विश्वाची असा जो श्रेष्ठ देव तो ।

भुकेला नित्य भावाचा भक्तीची वाट पाहतो ।

इतुकेंचि नव्हे जेथें भक्ति प्रेममयी घडे ।

स्वयें देव पदीं जातो भक्तीच्या त्या स्थलाकडे ।

रंगतो नाचतो प्रेमें असा आनंद भोगितो ।

प्रत्यक्षानुभवे ऐसें तुका आम्हांस सांगतो ।

हें कसें घडतें त्याचें अंतरिं गित काय तें ।

कथितों स्वविचारांतीं जसें तें मज भासतें ॥

देवाला सर्वही येतें सर्वथा सत्य हें तरी ।
 कराया भक्ति देवासी येत नाहीं सुळीं—परी—
 अति आवडते भक्ति, करितो मग काय तो ।
 भक्ति चाले जिथें तेथें डोळे मिट्टुनि जात तो ॥

याचप्रमाणें मानवही उदारमकरंदाच्या वाड्मयाकडे धांव घेतो. अशा वेळीं —
 प्रमेय करी हेवा : अमृतलहरीशीं :

असेंच वाड्मय त्याला मिळालें पाहिजे. म्हणजे मग तो वाचकही—तें प्रमेय-
 पुष्प—

तरी पसरतेनि हातें : कवण न तोडी ।

इतका मोहित होऊन जाईल.

(३४) चित्तभ्रांतीचें काव्य.

आतां हा नमुना पहा—

मी आईच्या कुसव्यामाजीं । पडलों होतों निर्भर हांसत ।
 बंदिवान पण—बंदिवान पण—तेव्हां मजला होतें वाटत ॥
 आणि कोठल्या तरि घटकेला—आलों बाहिर विश्वामध्ये ।
 क्षणभर हसलों क्षणभर हसलों—मला वाटलें अफाट अंगण
 लाभे विश्वाचे नाचाया.....

यावर विचार—काव्यांत नेहमीं विस्तृत वृत्तांताचा संकोच होतो पण वरील
 अर्वाचीन काव्यांत संकुचित सहज कल्पनेचा वृथा विस्तार झाला आहे. यापेक्षां
 गद्य वाक्यच अधिक उठावदार झालें असतें.

(३५) जिव्हाळयाचें काव्य.

आतां हा नमुना पहा—

कोणें केली बाळा दुग्धाची उत्पत्ति ।
 वाढवी श्रीपति सर्वें दोन्ही ॥

या पंक्तींत विस्तृत अर्थाचा कसा काव्यमय संकोच झाला आहे पहा.

दोनच ओळींत महाकवित्व व महाकाव्यत्व यांचा प्रत्यक्ष साक्षात्कार होतो. याचें कारण जिःहाळा. जिःहाळ्यानें सुरेखता, सुरेखतेनें प्रसाद व मग आनंद. सारांश, असंतकाव्यापेक्षां संतकाव्य श्रेष्ठ. ईश्वरी पराक्रम, औदार्य, सौंदर्य, संकटनाश, वात्सल्य इत्यादि सूत्राधिष्ठित काव्येही श्रेष्ठच होत. याला, ज्ञानेश्वरी व रघुवंश हींच चित्तचमत्कारमय व कलापूर्ण उदाहरणे आहेत.

अशा कलापूर्ण काव्यांपैकीं कालिदासाच्या मेघदूतानें चतुरंतमहींतील रसिकांना मंत्रमुग्ध केले आहे. आमचे विद्वान् मित्र श्री. रा. ब. आठवले यांनीं तर त्याला “ ताजमहाल ” असें गौरविलें आहे. या उपमेत आमच्या मित्रवर्यांचें रसिकत्व जसें व्यक्त होतें तसेंच मेघदूताचें नित्यनवीनत्व व्यक्त होतें.

ज्ञानेश्वर म्हणतात —

तेथ हरु म्हणे नेणजे । देवी जैसे कां स्वरूप तुझे ।
तैसें हें नित्यनूतन देखिजे । गीतातत्त्व ॥ १-७१.

याचप्रमाणें लौकिक काव्यांत मेघदूतहि नित्यनूतन भासतें.

नवीनरूपा धरिते क्षणा क्षणा ।

तिलाच साची रमणीयता म्हणा ॥

या रमणीयतेमुळेच परतत्त्वस्पर्शां ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायावर जान्हवीटीका लिहिली. या रमणीयत्वामुळेच लौकिकरसोळासी मेघदूताचें समवृत्त, समश्लोक, सयमक मराठी रूपांतर केले आहे. अनेक विद्वानांनीं याचीं भाषांतरें केलीं आहेत तसाच मीं एक यत्न केला आहे.

मोरोपंत, मुक्तेश्वर, रघुनाथपंडित यांच्या शैलीचा आदर्श पुढें ठेवून प्रस्तुत अनुवाद रचिला आहे. सोपें सोपें म्हणून अगदींच फुटकळ मराठीत श्लोकरचना करितां आली तरी मेघदूताच्या उदात्त काव्यसंपत्तीला तीं शोभणार नाहीं.

अनेक टीकाकारांच्या मांडीवर बसूनच त्यांतील टीपा वगैरेचा उपयोग या आमच्या “ त्रिविक्रमा ” टीकेत केला आहे. त्या टीकाकारांना शतशः वंदन.

पूर्वमेघ श्लोक २१ वरील आमचें विस्तृत प्रतिपादन वाचकांनीं सूक्ष्म तौलनिक दृष्टीनें वाचावें.

सहकार्य-स्मरण.

श्री. चंपाबाई केशवराव कुळकर्णी - सरकारी कन्याशाळा विजापूर यांनी अत्यन्त आपुलकीने मदत केली. श्री. केशवराव साहित्यप्रेमी होते.

येथील विजय कॉलेजमधील श्री. व्ही. बी. इनामदार, प्रो. संस्कृत, श्री. भिडे, प्रो. अर्धमागधी, व श्री. कुळकर्णी, प्रो. मराठी, यांनी प्रस्तुत अनुवादाचे हस्त-लिखित वाचून अनेक उपयुक्त सूचना केल्या.

श्री. वा. ग. मुळगुंद, शिक्षक, मराठी विद्यालय-यांनीही मनःपूर्वक अनंत सहाय्य केले. उत्कृष्ट सूचना व कार्यक्षमता हे त्यांचे मोठे गुण आहेत.

साहित्याचार्य श्री. बाळशास्त्री हरदास-नागपूर यांनी स्वतःचें प्रांजळ मत प्रकट करणारा पुरस्कार पाठविला. पुरस्काराची शैली व रसग्रहण-चातुर्य आदरणीय आहे.

आर्यभूषण मुद्रणालयांतील श्री. धायगुडे यांनी मुफे यथाशास्त्र तपासली व माझा भार कमी केला.

आर्यांना भूषण वाटावे अशा प्रकारच्या प्रस्तुत ग्रंथाच्या मुद्रणाने आर्यभूषण हे नांव सार्थ झाले आहे.

श्री. रा. गो. गद्रे, ड्राइंग मास्तर, मराठी विद्यालय हायस्कूल, विजापूर यांनी कव्हरवरील मेघदूताचे मनोहर चित्र करून दिले. ते स्वतःच बोलके आहे. सर्वांना अवश्य आवडेल.

द. वें. केतकर.

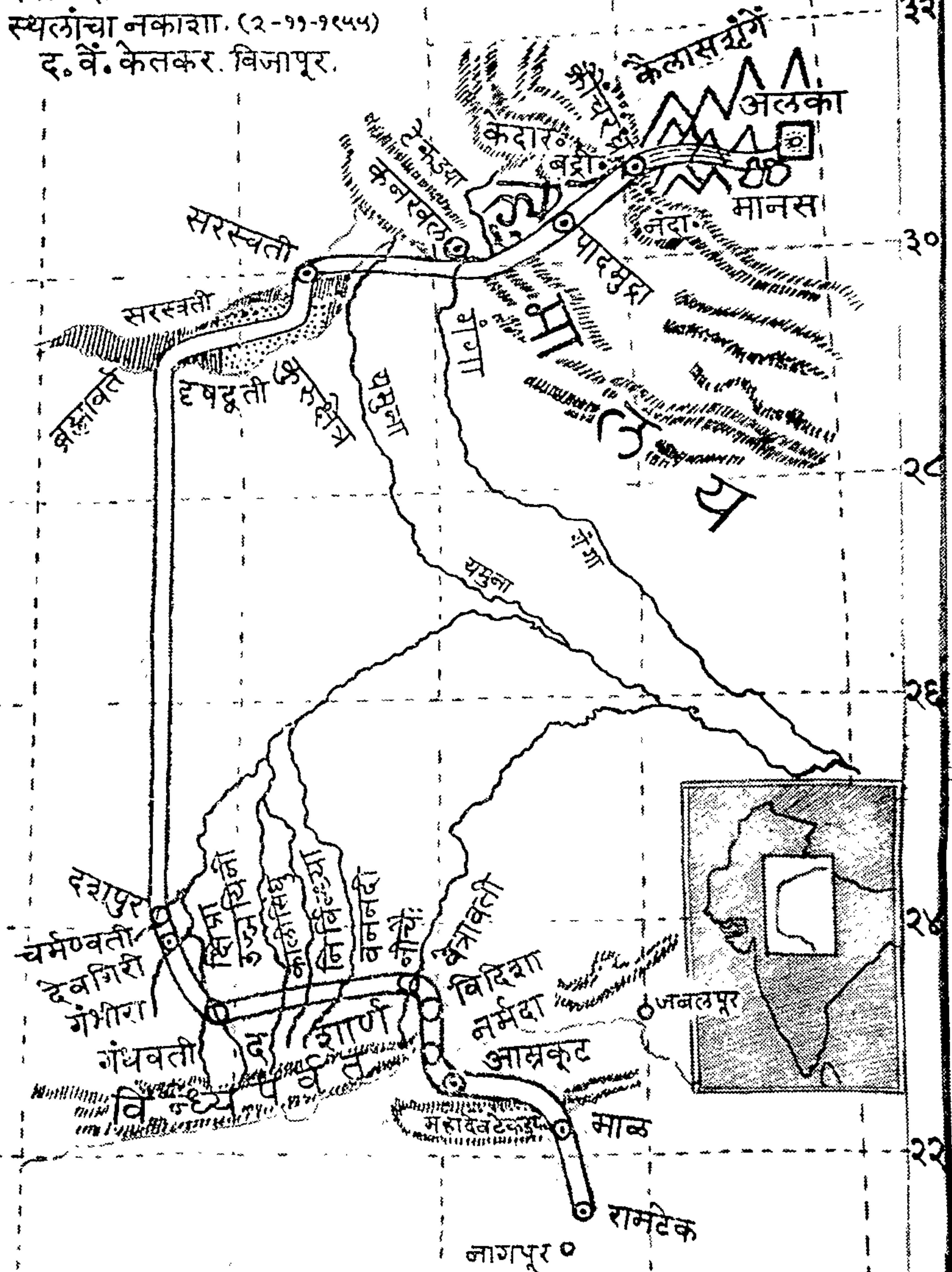
महाकवि कालिदास

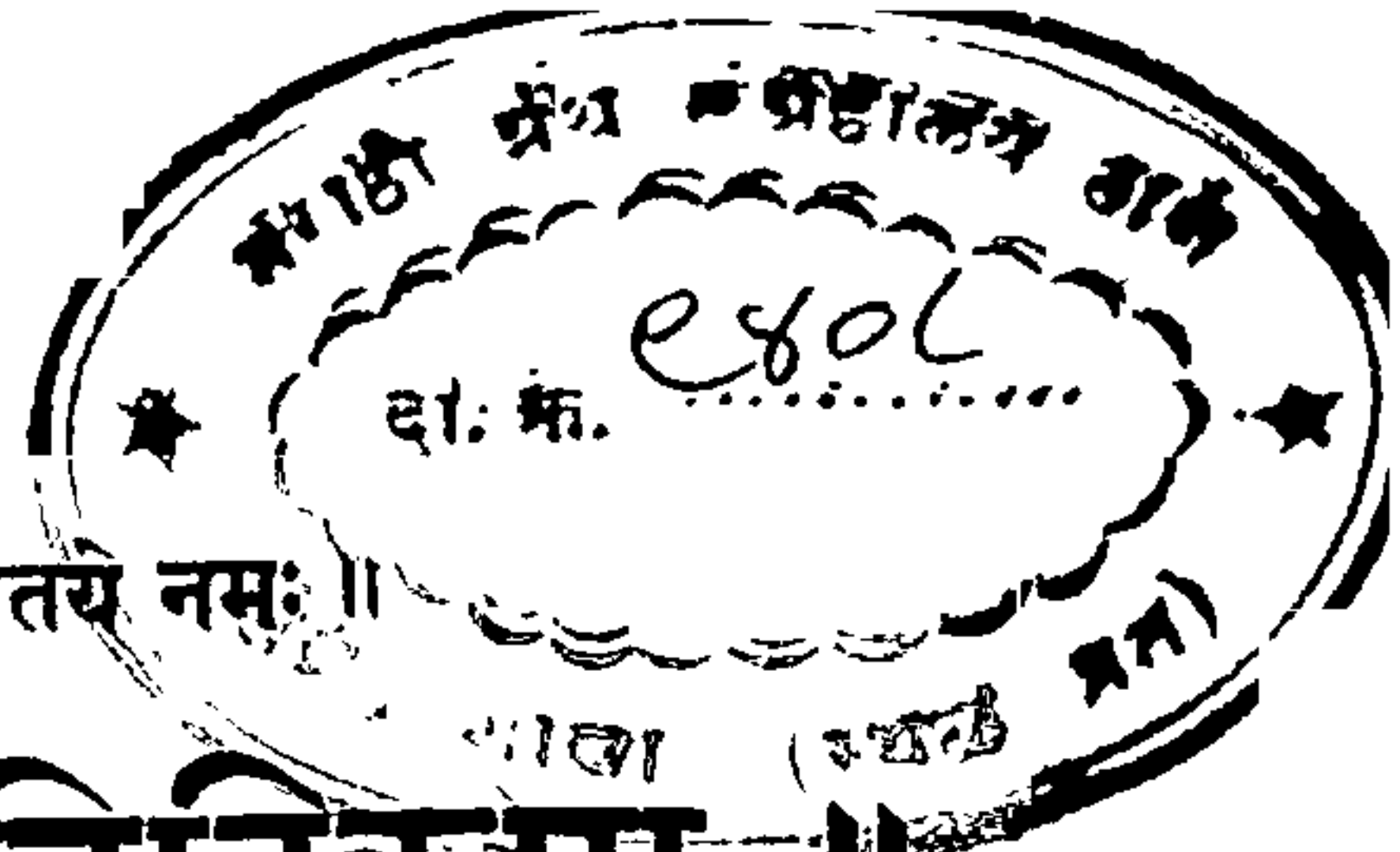

षण्ठी ग्रंथ संस्कारलय, आर्य

रामगिरि - अलका: मेघसंचार - पट

कालिदासोक्त मेघसंचारातील स्थलांका नकाशा. (२-११-१९५५)
 द. वें. केतकर. विजापूर.

॥ कवीनां पतये नमः ॥

॥ मेघदूत-त्रिविक्रमा ॥

(पूर्वमेघ)

प्रतिभाशालिवाल्मीकि-व्यासांते अभिवंदितो ।
तुंगाशीर्वादसंभारं टीका प्रस्तुत गुंफितो ।
कविकाल, समश्लोका, भाष्य, या तीन विक्रमा ।
साधोनी रचितो टीका मेघदूत-त्रिविक्रमा ॥

विरहकाव्यविषयक महर्षींची शैली हस्तगत होतांच, स्वकल्पित विशिष्ट विरहकाव्याच्या अनावर स्फूर्तीने एकदम— एका कांताविरही यक्षाचाच— वस्तु-निर्देशात्मक उपक्रम कालिदास करतो —

कश्चित्कांताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः ।
शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।
यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु ।
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

सेवाकर्मीं स्वलन घडलें — शापियेला धनेशें ।
वर्षाचा स्त्री-विरह, महिमालोप झाला, — हतारें ।
कोण्या यक्षें वसति वरिली रामगिर्याश्रमांची ।
साता-स्नानें शुचि जल तिथें दाट छाया दुमांची ॥ १ ॥

कश्चित् यक्षः रामगिरेः आश्रमेषु वसतिं चक्रे । राम० आश्रमांचें वैशिष्ट्य — जनकस्य तनयायाः स्नानेन पुण्यानि उदकानि येषु — हें एक व दुसरें — स्निग्धाः छायाप्रधानाः तरवः येषु । अलकानगरींतील यक्ष तिथें कां — अस्तं गमितः महिमा

यस्य । महिमा कशानें लोपला — भर्तुः शापेन । शाप कां — तर यक्ष—स्वाधिकारात् प्रमत्तः—सेवाकर्मात् चुकला । म्हणून—वर्षपर्यंत भोग्येन शापेन — हा शापाचा अवधि । कांतायाः विरहेण गुरुणा (दीर्घ वाटणाच्या) शापेन — ही शापाची कठोरता ।

विवरण — कश्चित् — निर्नाम कोणी एक, यांत विरहकाव्यलेखनाची चपल स्फूर्ति आहे । स्वकृतप्रवासांतील परिचित स्थलांच्या वर्णनाची सधिही साधली । **यक्षः** — विद्याधर, अप्सरा, यक्ष, राक्षस, गंधर्व, किन्नर, पिशाच, गुह्यक, सिद्ध व भूत अशा दहा देवयोनीपैकीं एक । **रामगिरि** — नकाशा पहा. रामेण आश्रितः गिरिः । पूर्वी सीतेसह श्रीराम येथें राहिले होते । आपणहि प्रियासयुक्त होऊं — ही शुभाशा, म्हणून तेथें यक्षवास्तव्य । रामपदांकित रामगिरीच्या पसंतींत श्रीराम-गौरव, सीतास्पृष्ट जलपावित्र्यांत सीतागौरव व स्निग्धच्छायेंत गिरिगौरव, यक्षानें व्यक्त केला आहे । **स्निग्ध** — पल्लवविलसित । **महिमा** — रूपांतर, स्वच्छंदगमन, दूरश्रवण, दूरदर्शन वगैरे सिद्धि यक्षांना जन्मतःच असतात । **अधिकारः** — नियमित सेवा । **प्रमत्तः** — चुकला । चूक कोणती—तर—कुबेराच्या शिवपूजेला ताजीं कमलें आणणें हा यक्षाचा अधिकार । पहांटे उठून आणण्याऐवजीं, एके दिवशीं, नववधूलुब्ध यक्षानें संध्याकाळींच मिटलेलीं कमलें तबकांत ठेविलीं—हीच त्याची चूक । पूजासमयीं पहांटे उमलणाच्या एका कमलांतील भुंगा कुबेराच्या बोटाला चावला. कुबेर संतापला व त्यानें एक वर्ष कांताविरहाचा शाप दिला । **भर्ता** — यक्षांचा राजा; कुबेर । **मंदाक्रांता** — चतुरा चाबुकस्वारा स्वैर घोडी जशी भुले । **मंदाक्रांता** स्वयें तैशी कालिदास - करीं खुले - असें तज्ज वर्णितात. परंतु श्लोकांतील दूरान्वित पदांवरून पद्यबंधनाचा अभ्यास चालू होता असें आम्हांस वाटतें । तसेंच — प्रवास, विघ्न वा वर्षाकाल जें वर्ण्य होतसे । औचित्यप्रापणीं दक्ष मंदाक्रांता बरी दिसे । प्रस्तुत काव्यांत प्रवास, वर्षाकाल व विघ्न हीं तिन्हीं आहेत म्हणून हें वृत्त उचित आहे.

विरह-क्षीण यक्षाला मेघरूपी गजदर्शनाचा शुभशकुन झाला —

तस्मिन्नद्रौ कतिचिदबलाविप्रयुक्तः स कामी ।

नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं ।

वप्रक्रीडा - परिणतगज - प्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

तेथें कामी, मनगट रिंते, कंकणें स्रस्त, ज्याचीं ।

शैलीं कांता-रहित महिने लोटितो कांहिं तों चि ।

दंत-क्रीडा-रत-गज-समा शोभना, अद्रिभाळीं ।

आषाढाच्या प्रथम दिवशीं यक्ष मेघा निहाळी ॥ २ ॥

तस्मिन् अद्रौ । कतिचित् मासान् नीत्वा । श्लो. ११४ वरून आठ महिने ।
आषाढस्य प्रथमदिवसे । स कामी यक्षः मेघं ददर्श । त्याची अवस्था — अबलया
विप्रयुक्तः — भार्येपासून दुरावलेला । आणखी — कनकवलयस्य भ्रंशेन रिक्तः प्रकोष्ठः
यस्य — स्वर्णां सलकडीं गळून मनगट ओकें ओकें झालेला । रिक्त — रिकामें । प्रकोष्ठ
मनगट । नाकामी मंडनप्रियः । कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते । शा० ३।११
आश्रमवासानेही तपःप्रवृत्ति आली नाही म्हणून — कामी । काय पाहिलें — मेघं
कुठें — आश्लिष्टः सानुः येन तं — रामगिरीच्या शिखराला बिलगलेला । पहा — श्रयति
शिखरमद्रेर्नूतनस्तोयवाहः — माल० ९।२४ । कुणासारखा — वप्रे क्रीडायां परिणतं
गजं इव प्रेक्षणीयं — तटावर लीलेनें दांतांनीं टकरा देतांना वांकलेल्या हत्तीप्रमाणें
मनोहर अशा मेघाला यक्षानें पाहिलें । वप्रः — पर्वततट । क्रीडा — प्रहारक्रीडा त्याचा
आवडता खेळ । परिणतगज — तिर्यग्दंतप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः । पहा —
गजकदंबकमेचकमुच्चकैः । नभसि वीक्ष्य नवांबुदमंबरे ॥ शिशु० ६।२६ ॥ किंवा —
दधति क्षतीः परिणतद्विरदे — किरा० ६।७। शकुन — मत्तगजदर्शन शुभ — वराहमिहिर ।

शुभ मेघदर्शन होतांच पत्नीसंपर्कवासनेनें यक्ष चलित झाला —

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो —

रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दृध्यौ ।

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः ।

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

बाष्पां रोधी, मग हळू हळू यक्ष उत्साहकारी — ।

मेघाच्या तो अभिमुख उभा, दीर्घ गुंगे विचारीं ।

कां कीं चित्तीं चळत जलदें ते सुखीही, खरें ना ! ।

भोगोत्कंठ प्रिय-जन जिथें दूर, तें वर्णवेना ॥ ३ ॥

राजराजस्य अनुचरः (कुबेराचा सेवक) चिरं दध्यौ - चिरकाल स्वस्त्रीवियोग-
विचारांत मग्न झाला । काय करून - तस्य मेघस्य कथमपि पुरः स्थित्वा - कष्टानें
त्या मेघाच्या समोर उभा राहून । कसा - अंतः बाष्पं यस्य - अश्रू आंत दावून ।
मेघासमोर कां - कौतुकाधानहेतुः - उत्साहदाता । तर मग विचारमग्न कां झाला -
मेघालोके सुखिनः अपि चेतः अन्यथावृत्ति भवति । नवमेघोदयानें उत्साह येतांच
मेघदर्शनानें कामोद्दीपन व विचारमग्नता । पहा - आपांडुजलदं भाति कामातुरमिवांबरम् -
रामा० कि० २८।६। मेघालोके - मेघदर्शनानें कामसंदीपन होतें. पहा - मम शोका-
भिभूतस्य कामसंदीपनान् स्थितान् - रामा० कि० २८।१४। सुखिनः अपि चेतः -
प्रियजनांच्या सहवासांत असलेल्याचें चित्त देखील । अन्यथावृत्ति - चित्त चलित
होतें । माझी - (कंठस्य आश्लेषः तं प्रणयति इति) अशी भार्या - (दूरे संस्था
यस्य) - दूरस्थित आहे. मग - (किं पुनः) काय वर्णवें ।

श्रावणसामीप्यानें पत्नीला विरह असह्य होईल - म्हणून गुपचुप संदेश नेण्यास
हा मेघच उत्कृष्ट आहे असें ठरवून यक्ष त्याचें स्वागत करतो -

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी ।
जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।
स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै ।
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

द्याया आशा युवति-हृदया श्रावणारंभ येतां ।
योजावा हा जलधर मम क्षेम-संदेश-नेता ।
ऐशा भावें, सरस-कुटजीं अर्घ्य अर्पी तयातें ।
हणें घोषी प्रिय-मधु-वचें स्वागता तोयदातें ॥ ४ ॥

नभसि प्रत्यासन्ने - श्रावण जवळ आला असतां । नभः खं श्रावणो
नभाः - अमर० । दयितायाः जीवितस्य आलंबनं तत् अर्थयते सः -
प्रियेच्या जीविताला आधार असावा या इच्छेनें । अर्थी - इच्छिणारा ।
स्वकुशलमयीं - आपल्या सुखरूपतेचा । प्रवृत्ति - संदेश । जीमूतेन -
मेघाकरून । हारयिष्यन् - नेववूं इच्छिणारा । प्रीतः - आनंदित होऊन । प्रत्यग्रैः

कुटजकुसुमैः — ताज्या कुड्याच्या फुलांनीं । कुड्याचीं फुले वर्षाकालीं येतात. पहा — कुटजान् पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुषु । रामा० कि० २८।१४।
कल्पितः अर्घः यस्मै — अर्घ्य तयार करून । अर्घः — स्वागतार्थी पूजा । प्रीतिः प्रमुखा येषु तानि वचनानि यस्मिन् — प्रेमपुरस्कृत शब्दांनीं । स्वागतं व्याजहार — स्वागत करिता झाला । संकेत — सजल मेघ - दर्शनानें प्रेममय स्त्री-पुरुषांचीं अंतःकरणें परस्पर मीलनासाठीं उत्कंठित होतात. अशा वेळीं उभयतांस धैर्य घावें लागतें. म्हणून यक्ष संदेशाच्या विचारांत आहे.

यक्षानें मेघाची निवड केली यांत विसंगति नाही—असें कवि सुचवितो —

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः ।
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन्गुह्यकस्तं यथाचे ।
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

कोठें तोया-दिक मिसळुनी सिद्ध तो मेघ, भूतें ।
कोठें न्याया पटु-मति-युतें पात्र संदेश, दूतें ।
उन्मादें हें झणि विसरुनी, यक्ष सांगे तयातें ।
कामार्तांची मति-कृपणता नेणते चिज्जडांते ॥ ५ ॥

धूमश्च ज्योतिश्च सलिलं च मरुत् च तेषाम् — धूम — धूर ।
ज्योतिः — तेज, अग्नि । सलिलं — पाणी । मरुत् — वारा । यांचा
सन्निपात — एकत्र समुदाय । क्व मेघ — मेघ कोठें । पटुनि करणानि येषां ।
तैः प्राणिभिः — समर्थ इंद्रियें असलेल्या प्राण्याकरवीं । प्रापयितुं योग्याः
प्रापणीयाः — पांचविण्याचे । संदेशाः एव अर्थाः संदेशार्थाः — संदेशासारखे
विषय । क्व — कोठें । क्व क्व — हा कोठें, तो कोठें — अशी अत्यंत असंगति
दाखविण्याकरितां दोन 'क्व' उपयोजितात । पहा — निसर्गदुर्बोधमबोधविकृवाः ।
क्व भूपतीनां चरितं क्व जंतवः । किरात० १।६ । औत्सुक्यात् अपरिगणयन् —
उन्मादामुळें विचार न करितां । पहा — न देशकालौ हि यथार्थधर्मौ । अवेक्षते
कामरतिर्मनुष्यः । रामा० कि० ३३।५५। गुह्यक — यक्ष । निधिं रक्षन्ति ये यक्षाः

ते स्युर्गुह्यकसंज्ञकाः । प्रकृत्या कृपणाः—स्वभावतःच विवेकशून्य (होतात) ।
चेतनाचेतनेषु —सजीव निर्जीवांच्या विषयीं ।

स्वागतानंतर मेघाला संदेशनेता वनवायचें आहे म्हणून यक्ष मेघाच्या वंशाची
स्तुति करतो —

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां ।

जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।

तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं ।

याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाऽधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

इंद्राचा तूं सचिव, धरिमी इष्टरूपें, तुझ्या मी ।

जाणे वंशा प्रथित भुवनीं पुष्करावर्त-नामी ।

ये हा दैवें स्वजन-विरहें याचना-योग पाही ।

कांक्षा श्रेष्ठीं विफलहि बरी नाधमीं सत्फलाही ॥ ६ ॥

पुष्करावर्तकानां—पुष्करं पानीयं आवर्तयन्ति ते पुष्करावर्तकाः । यावरून
ही एकच जात आहे । इंद्रानें तोडलेल्या पर्वतांच्या पंखापासून निर्माण झालेले
मेघ । मल्लीनाथानें पुष्कर व आवर्त अशा दोन जाति दिल्या आहेत । प्रकृतिषु
(मंत्रिवृंदामध्ये) पुरुषः (श्रेष्ठः) प्रकृतिपुरुषः । प्रधान अमात्य । इंद्र हा वृष्टीचा
अधिपति. या आधिपत्यांत मेघच मंत्री असणार । कामेन रूपं यस्य सः
कामरूपः—इष्ट रूपें धरणारा । नानारूपधरास्ते तु महाधीरस्वनास्तथा—
पुराणसर्वस्व । किंवा, स चारु नानाविध-रूपधारी । रामा० सुं० १।१९९ ।
दूरे बंधुः यस्य सः दूरबंधु—दूरस्थित पत्नी असलेला । बंधुः—(येथें) भार्या ।
पहा—पुत्रः प्रियाणामधिको भार्याऽपि सुहृदां वरा । यांत मित्रांत भार्या
श्रेष्ठ सांगितली आहे । अर्थित्वं गतः—याचक झालों आहे । याच्ञा—याचना ।
मोघा—विफल । अधिगुणे—उत्कृष्ट पुरुषाच्या ठायीं । वरं—अधिक
चांगली । लब्धः कामः यस्याः सा लब्धकामा—सफला । न—बरी नाहीं ।
पहा—न भिक्षा सत्पात्रे व्रजति हि कदाचित् विफलताम् । हंसदूत ९ । किंवा—
समुन्नयन् भूतिमनार्यसंगमात् वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः । किरात० ।

धूर्त यक्ष म्हणतो—थोराला उचित असें व्रीदाक्षिण्य दाखवायचें तर मेघा, तुला अलकेला जावें लागणार आहे—

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः
संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

बाह्योद्यानीं शिव-शशिकरें दीप्त ते हर्म्य जेथें ।
यक्षेशाची वसति अलका, जायचें जाण तेथें ।
तप्तां देसी उपशम तसा तूं मदीयें निरोपें ।
जा मत्कांते-प्रति, विघटनें दूर मी स्वामि-कोपें ॥ ७ ॥

संतप्तानां त्वं शरणं — तप्तांचा तूं उपशम आहेस । मेघदर्शनानें (श्लो. ३) कामोद्दीपन होतें तर शरण (उपशम) कसा ? उत्तर — मेघदर्शनानें पांथस्थ पति परतून दंपतीसंगम झाल्यानें उभयतांना शांति मिळते म्हणून शरण । धनानां पत्युः क्रोधेन विश्लेषितस्य — कुबेराच्या क्रोधानें विरहपतित । अलका — कुबेराची नगरी । पहा — शशिप्रभा — प्रावरणा कैलासशिखरोपमा । दिव्या हेममयीः ह्युच्चैः प्रासादैरुपशोभिता । भवि० पु० । बाह्ये उद्याने स्थितः हरः तस्य शिरसः चंद्रिकया धौतानि हर्म्याणि यस्यां सा अलका — बाह्योद्यानांतील शिवभालींच्या चंद्रिकेनें धवलित वाज्यांची अलका । शिवाची वसति कैलास. कैलासाच्या मांडीवर अलका. भालींच्या चंद्रामुळें अलकेंत सदैव शुक्लपक्षच असतो । बाह्योद्यान — चित्ररथानें निर्मिलेलें—चैत्ररथोद्यान. वैभ्राजवन तेंही हेंच होय.

अलका लांब, तरी विपुल आकर्षणें—हें पहा पहिलें आकर्षण—

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः ।
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः ।
कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां ।
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः परार्थीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

श्रद्धेनें त्या पथिक-ललना झेलुनी साग्र-केशा ।
 व्योमारूढा तुज निरखिती उंच, ये त्यांस आशा ।
 तूं जें सज्ज स्व-पति-विरही स्त्री उपेक्षील कोण ? ।
 अन्य प्राणी मज-सम नसे जो पराधीन जाण ॥ ८ ॥

पवनपदवी — आकाश । प्रत्ययात् आश्वसंत्यः — नवमेघ आकाशाखंड पाहतांच — प्रवासिनो यांति नराः स्वदेशम् । रामा० कि० २८।१५। या निश्चयामुळें स्वस्थीभूत (पथिकभार्या) । उद्गृहीताः अलकानां अंताः याभिः ताः उद्गृहीताल-कांताः पथिकललनाः — आपल्या साग्र केशांना उंच झेलून । असे केश मोकळे कां ? ।
 उत्तर — पति प्रवासाला गेला असतां — क्रीडा शरीरसंस्कारा समाजोत्सव-कौतुका । हास्या परगृहीं जाणें वर्जी प्रोषितभर्तृका । याज्ञ० १।८४। — यामुळें पथिकपत्नींचे केश मोकळे होते. तसेंच — नाना कार्यवशें भर्ता गेलासे दूरदेशका । जिचा तो स्मरणपोडार्ता जाणा प्रोषितभर्तृका ॥ त्वयि संनद्धे — तूं आकाशांत सुसज्ज झाल्यावर । प्रवासाला गेलेल्या पतींना परतविण्याला तूं उद्युक्त झाल्यावर । यक्ष म्हणतो — स्वतंत्र पति परततात. मी पराधीन. म्हणून मेघा, माझा निरोप तरी तिला पोंचीव. तूं धीरदाता आहेस.

अनुकूल वारा, चातक ध्वनि, हे शुभ शकुन पहा. तुला आतां निघालेंच पाहिजे. शिवाय मार्गांत तुला प्रिय बलाका सामोऱ्या येतील —

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चाऽनुकूलो यथा त्वां ।
 वामश्चाऽयं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
 गर्भाधानक्षणपरिचयाच्चूनमाबद्धमालाः ।
 सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ ९ ॥

प्रेरी वारा हळु हळु तुला सानुकूला दिशेला ।
 वामीं एके मृदु कलमयी बंधु-सारंग-लीला ।
 संभोगाचा क्षण परिचयें संस्मरोनी बलाका — ।
 माला व्योमीं तुज सुरुचिरा सेविती त्या न शंका ॥ ९ ॥

अनुकूल — पृष्ठानुगामी पवनः शुभसूचकः — असें एका निर्नाम, खंडित, हस्तलिखित टीकेत दिलें आहे. या टीकेचा उपयोग आम्हीं बऱ्याच ठिकाणीं (ख - या संज्ञेनें) केला आहे. मंदमास्तनिश्वासम् । रामा० । **वामः** — डावीकडचा (चातकध्वनि) — हा दुसरा शकुन । **सगंध** — बंधु. । पहा - सगंधो बंधुरिष्यते - हलायुधः । किंवा - सर्वः सगंधेषु विश्वसिति - शाकुं० । **बलाकाः** — बगळ्या. आकाशांत उडतांना त्यांची गर्भधारणा होते. पहा — मेघाभिकामा परिसंपतंती । संमोदिता भाति बलाकपंक्तिः । रामा० कि० २८।२३। **खे** — आकाशांत. सखिसंगम मेघा तुलाच आधीं घडणार. तोही - आकाशांत म्हणजे निर्जनस्थानीं । **सेविष्यन्ते** — आपलें (आपला) काम साधण्याकरितां त्या बगळ्या तुझी सेवा अवश्य करितील । गर्भस्य आधानस्य क्षणे परिचयात् — गर्भाधान-कालाच्या परिचयामुळे । नवीन नसून गर्भाधानाचा हा प्रसंग प्रतिवर्षाचा परिचित आहे । **नयनसुभगं** — नीलवर्ण तूं सुंदर दिसतोस म्हणून तुझ्याकडे त्यांची ओढ । पवन व चातक हे शकुन रामगिरीवरच झाले ते अंगुली निर्देशानें यक्ष दाखवीत आहे ।

यक्षा, तूं पुरुष, तुझी ही अवस्था. तर ती अबला जिवंत तरी असेल का ? या मेघाच्या शंकेला यक्ष स्त्रियांच्या आशाबंधाचें सामर्थ्य वर्णितो —

तां चाऽवश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-
मन्यापन्नमविहतगतिर्द्रक्ष्यसि भ्रातृजायाम् ।
आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणाद्धि ॥ १० ॥

जातां विघ्नें रहित, बघसी निश्चये ती सजीवा ।
पातिव्रत्ये गणित दिवसां बंधुजाया सभावा ।
प्रायः प्रेमी कुसुम-सदृश भ्रंश ज्या शीघ्र साचा ।
आशा-बंधे टिकत विरही जीव तो अंगनांचा ॥ १० ॥

अविहतगतिः — पवनप्रकोपादिना अस्खलित - गतिः - ख । निर्विघ्नपणे । **भ्रातृजायां** — भावजय । तिच्याशीं बोलावयास संकोच नको । पहा - अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् । रामा० कि० २८।१६ । **अव्यापन्नां** — सजीव

कुसुमसदृशं — फुलाप्रमाणे कोमल । पहा-पुरंध्रीणां चेतः कुसुमसुकुमारं हि भवति । उत्तर० ४१९२ । सद्यःपाति — एकदम ठाव सोडणारा । प्रणयि — प्रेमळ । विप्रयोगे — विरहांत । आशाबंधः — शापाचा अवधि तिला माहीत आहे. शापवर्ष संपतांच पतिसंगम होणारच-हा आशाबंध । आशातंतुर्न च कथयता-त्यंतमुच्छेदनीयः । प्राणत्राणः कथमपि करोत्यायताक्ष्याः स एकः । मालती० ९ । रुणाद्धि — आवहून धरितो ।

कैलासापर्यंत राजहंस तुला सोबत करतील —

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्ध्रामवन्ध्यां ।

तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

आ कैलासाद्धिसकिलयच्छेदपाथेयवन्तः ।

सम्पत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ ११ ॥

ज्यायोगें भू बहु-फलवती उद्वत-च्छत्रिकांगें ।

त्या त्वन्नादे श्रवण-मधुरें मानस-प्रीति-योगें ।

अंभोजांच्या रुचिर शकलां कल्पुनीया शिदोरी ।

व्योमीं ते त्वत्सहचि करिती हंस कैलास-वारी ॥ ११ ॥

श्रवणसुभगं गर्जितं — कर्णमधुर गर्जना । या गर्जनेनें, उदगतानि शिलीन्ध्राणि यस्याः — छत्री-फुलाच्या उदगमाला बहर येतो । शिलीन्ध्र — (अळंबी) छत्र्या भावी समृद्धि सुचवितात म्हणून-अवंध्याम् = बहुफलवती भूमि । त्याच गर्जनेनें-मानसे उत्काः राजहंसाः — मानससरोवराला जाण्यास उत्सुक झालेले राजहंस । उत्क — सोत्कंठ । उत्कं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिम् । शिशु० ४१९८ । राजहंसास्तु ते चंचुचरणैर्लोहितैः सिताः — अंग शुभ्र पण चोंच व पाय तांबडे । मानस — हिवाळ्यांत थंडी फार म्हणून आठ महिने बाहेर काढून पर्जन्यकाळीं राजहंस स्वस्थळीं जातात । हंसपंक्तिरपि नाम संप्रति प्रस्थिता वियति मानसं प्रति ॥ घट-कर्पर ९ ॥ मानस सरोवर कैलासाच्या आग्नेय दिशेला आहे. मानस व कैलास यांचे मध्ये अलका आहे । पहा-कैलासशिखरे राम मनसा निर्मितं सरः । ब्रह्मणा प्रागिदं यस्मात् तद्भूत् मानसं सरः ॥ रामा० ॥ विसं च किसलयं च तयोः

श्लो० १२।१३]

अनुक्रम २३०५२ वि: ३६५
पूर्वमध १३९९ नों दि: २०१३/५८

छेदाः एव पाथेयं विद्यते येषां ते — कमलांच्या देठांच्या कोंवळ्या तुकळ्यांची शिदोरी घेतलेले । आ कैलासात् — कैलासापर्यंत.

कैलासापर्यंतच्या सोबतीने आतां अडचण उरली नाही म्हणून प्रस्थानप्रसंगी वंदनीयांचा साशीर्वाद निरोप घे —

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्गच शैलं ।
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य ।
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥ ११ ॥

त्वत्संयोगे चिरविरहजां उष्ण वाष्पां त्यजोनी ।
वेळोवेळीं प्रिय तव सखा स्नेह दावी, म्हणोनी ।
तूं या, पार्श्वीं रघुपतिपदैं मानवां वंद्य-रूपा ।
भव्याद्रीते दृढ कवळुनी जावया घे निरोपा ॥ १२ ॥

रघुपतिपदैः मेखलासु अंकितं — श्रीरामाच्या पादमुद्रांनीं तटभागीं चिन्हित । लंकेस जातांना श्रीराम या पर्वतावर राहिले. पाउलांच्या खुणामुळे रामगिरि ही संज्ञा । विंध्याद्रीपैकींच ही एक शाखा आहे । उष्णं वाष्पं — उन्हाळ्याच्या अंतीं तप्त पर्वतावर जलसिंचनाने उष्ण वाफा येतात तींच बाष्पे होत । पर्वता हि जलवृष्ट्या स्निग्धा भवंति बाष्पं च मुञ्चति । वल्लभ । आपृच्छस्व — निरोप घे ।

मेघा, आतां अलकेचा मार्ग व सुखसोयी ऐक —

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं ।
संदेशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम् ।
खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र ।
क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य ॥ १३ ॥

आतां एके गमन-पथ मी सांगतों साह्य-कारी ।
 संदेशा मी कथित जलदा मागुती कर्ण-हारी ।
 होतां देहीं श्रम गिरि-शिरीं वैसुनी जा पुढारीं ।
 मार्गीं पी गा लघु गिरि-जला वाटतां क्षीण भारी ॥ १३ ॥

तावत् — आतां । प्रयाणानुरूपं मार्गं — वाटेंत पुष्कळशा नद्या व पर्वत आहेत म्हणून पाणी व विश्रांति या दृष्टीनें सोड्स्कर मार्ग (सांगतों) । श्रोत्रपेयं संदेशं — संदेश नाजूक आहे म्हणून तो ऐकण्यालाच केवळ पात्र आहे । परिलघु-पथः — दगडाशीं घर्षणानें जाड्यरहित हलकें पाणी पथ्यकर असतें । प्रवासांत विघ्न नसावें म्हणून ही व्यवस्था ।

मेघा, सर्व पूर्वतयारी झाली. आतां याच स्थलीं उंच भरारी मार म्हणजे दिग्गजांचें आपोआपच निवारण होईल —

अद्रेः श्रृंगं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-
 र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धांगनाभिः ।
 स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं ।
 दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

नेतो वारा गिरि-शिखर कां— — उन्मुखें सिद्ध-नारी ।
 उत्साहातें तव निरखितीं विस्मयें मुग्ध भारी ।
 या स्थानीं तूं रसिक-निचुलीं उत्तरे वे भरारी ।
 मार्गीं शुंडा-मद जिरवुनी स्थूल, दिङ्नाग वारी ॥ १४ ॥

किंस्वित् इति — कीं काय असें वाटून । उन्मुखीभिः — मुख उंच करून । सिद्धांगनाभिः — श्रीपर्वत व रामगिरि हीं सिद्धांचीं निवासस्थानें होत. म्हणूनच मेघांची उंच भरारी रामगिरीवरील सिद्धांगना उन्मुखानें पाहतात. हस्तावलेप — सोंडांचे सगर्व प्रहार. दिङ्नाग आठ दिग्गज. पूर्वेला ऐरावत, आग्नेयीला पुंडरीक, दक्षिणेला वामन, नैर्ऋत्येला कुमुद, पश्चिमेला अंजन, वायव्येला

पुष्पदंत, उत्तरेला सार्वभौम, ईशान्येला सुप्रतीक. अशी व्यवस्था आहे. ते गज दिशांचें रक्षण करितात. परिहरन् — दिग्गजांच्या फूत्कारापासून वायु उत्पन्न होऊन तो मेघांचें विदारण करतो, याकरितां मेघ व दिग्गज या उभयतांचें शत्रुत्व मानिलें आहे. अशा गजांची, त्यांना टाळून, त्यांचा मद जिरीव. संचार — कालिदासानंतर चवथ्या शतकांत झालेल्या दिङ्नागाचार्याचा यथे कांहीं संबंध नाही हें व्यक्त आहे.

सूचना—आपल्या इच्छेप्रमाणें मेघानें आकाशांत उंच भरारी मारून प्रयाणाला आरंभ केला आहे असें कल्पून यक्ष पुढील कथन करित आहे.

मेघा, तें पहा शुभ इंद्रचापार्ध — तुझी श्याम तनु गोपवेषी कृष्णाप्रमाणें चमकेल — (प्रस्तावनेत या श्लोकाचा गर्भित अर्थ आहे.)

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरां कांतिमापत्स्यते ते ।

बर्हेणेव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ १५ ॥

नाना रत्नें झळकत, तसें गोड, हें वारुळाचें ।

छिद्र-द्वारें प्रकट पुढतीं इंद्र-चापार्ध साचें ।

तत्संगें त्वत्तनुहि असिता कांति ये त्या परीची ।

जैसी पिच्छें स्फुरित-किरणें गोपवेषी हरीची ॥ १५ ॥

रत्नछायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यम् । छाया — तेज । व्यतिकर — पुंज । प्रेक्ष्यं — मनोहर । रत्नांच्या कांतिपुंजासारखें नेत्रहारी । वल्मीकाग्रात्...धनुः-खण्डमाखण्डलस्य—वारुळाच्या छिद्रांतूत प्रकट झालेलें इंद्रचाप खंड-वस्तुतः वारुळा पासून इंद्रधनुष्य उत्पन्न होत नाहीं. भरत नांवाचा टीकाकार, पाताळांतील वासुकी — सर्पांच्या फणांवरच्या रत्नांची कांति वारुळाच्या छिद्रांतून वर येऊन आकाशांत प्रतिबिंबित होते ती इंद्र-धनुष्यासारखी दिसते—असें लिहितो. पण हें पटत नाहीं. सनातन नांवाचा टीकाकार—वामलूरे गिरेः श्रृंगे वल्मीकपदमिष्यते — या शब्दार्ण-वाच्या आधारे वल्मीक = पर्वत, व अग्र = शिखर असा अर्थ करून पर्वताग्रापासून

असा अर्थ घेतो. हा अर्थहि पटणारा नाही. रामनाथ नांवाच्या टीकाकाराच्या मते — वल्मीकः सातपो मेघो वल्मीकः सूर्य इष्यते—या कोशाच्या आधारेण परावर्तन पावलेल्या सूर्याच्या किरणांनी ही आकृति तयार होते. ज्योतिःशास्त्रांत —सूर्यस्य विविधा वर्णाः पवनेन विघटिताः । विहायसि धनुः संस्था दृश्यंते जलदागमे —अशी उपपत्ति दिली आहे. येन — इंद्रधनुष्याच्या सांनिध्यांत. स्फुरित — रुचिना — तेजोमय किरणांनी. गोपवेषी — गवळ्याच्या वेषांतील श्रीकृष्ण. गोपवेषी हरीची श्याम कांति जशी तशी । पहा—चंद्रकचारुमयूरशिखंडकमंडनवलयितकेशम् । प्रचुरपुरंदरधनुरनुरंजितमेदुरमुदिरसुवेशम् । गीत गो० ३॥

मार्गांत मनोरंजक दृश्येहि गोचर होतील —

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः ।

प्रीतिस्त्रिगधैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यःसीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं ।

किंचित्पश्चाद्ब्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

त्वद्योगे भू सफल म्हणुनी अंगना ग्रामवासी ।

स्त्रिगध नेत्रे तुज निरखिती नेणत्या भ्रू-विलासी ।

माल-क्षेत्रावर चढ जरा पश्चिमे—नांगरीली ।

भू, घे गंधा भिजवुनि, पुढे उत्तरे झेंप घाली ॥ १६ ॥

त्वय्यायत्तं — तुझ्या स्वाधीन । कृषिफलं — पीक । जनपद — ग्रामीण । वधूः — स्त्री । सीरः — नांगर । उत्कषण — उखडणे । भूयः — पुनः । भ्रूविलासः — स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं । चारुण्यवकाण्यपि वीक्षितानि ॥ भट्टि० २ । १५ । सद्यः सीरेण उत्कषणं तेन सुरभीणि क्षेत्राणि यस्य ।

मालं क्षेत्रं — उंचवट्यावरील सपाट जमीन. — मालमुन्नतभूतलम् उत्पलमाला । माल यावरून मालव प्रांताचा बोध होतो । आरुह्य, यावरून प्रस्तुतस्थलीं उंचवट्याचा बोध होतो । रामटेकापासून ६०, ७० मैलांची भरारी मारल्यानंतर “ किंचित् पश्चिमेकडील माल क्षेत्रावर चढून पुढे आम्रकूटाकडे जा. ” उत्तरेण —

आम्रकूटापर्यंत पश्चिमेकडे जाऊन मग, नर्मदा, विदिशेकडे जाण्यास उत्तरेकडे झेंप घाल.

तुझे पूर्वोपकार स्मरून आम्रकूटपर्वत तुला विश्रांतिस्थान देईल —

त्वामासारप्रशामितवनोपप्लवं साधु मूर्धा ।
वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रथाय ।
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

आधीं दावानल शमविला पूर्ण तूं अंबु-वर्षे ।
त तो घे त्वां भ्रमण-गलिता आम्रकूट स्वशीर्षे ।
पूर्वीं केल्या उपकृति-बलें आश्रया मित्र येतां ।
क्षुद्रात्माही विमुख न च हो, अद्रि हा थोर दाता ॥ १७ ॥

आसारः - वर्षाव । वनोपप्लवः - दावानल । साधु - उत्तम प्रकारें । श्रम-परिगत-श्रमानें थकलेला । सानुमान्-पर्वत । प्रथमसुकृतापेक्षया - प्रथम केलेल्या उपकाराबद्दल प्रत्युपकाराच्या अपेक्षेनें । क्षुद्रः-अकिंचन किंवा अधम । उच्चैः-समृद्ध किंवा उन्नतवृत्तीचा । किं पुनः - मग काय सांगावें ? आम्रकूट - नकाशा पहा, महादेव टेकड्यांपैकीं एक उंच टेकडी । तेथें आम्रद्रुमांची विपुलता म्हणून आम्रकूट । पहा-अर्थिनां उपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणम् । रामा० कि० ३०।७१।

आम्रकूटावर तूं बसलास म्हणजे त्याला एक विशिष्ट शोभा येईल —

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-
स्त्वय्यारूढे शिखरमचलः स्निग्धवेणीसवर्णे ।
नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां ।
मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८ ॥

पक्वाम्रांनीं चमकत अशा वन्य आम्र-दुमांची ।
 दाटी पार्शीं, शिखर-गत तूं कृष्ण-वेणीच साची ।
 या दृश्ये तो अमर-मिथुनें पाहण्यां योग्य-कां कीं ।
 कृष्णाग्रें भू-स्तन-सम दिसे, विस्तरें गौर वाकी ॥ १८ ॥

छन्नः— झांकलेला । उपांतः— पार्श्वविस्तार । परिणतफल — पक्कफल । द्योतिभिः—
 चमकणारीं । काननाम्राः—रानांतील आम्रवृक्ष । पावसाळ्यांत फळें येऊन तीं
 पावसाळी वाऱ्यानें पिकतात । स्निग्धवेणीसवर्णे—कुळकुळीत वेणीसारखा ।
 ध्वन्यर्थ—विलासानें श्रमलेला कामी पुरुष कामिनीच्या स्तन—कलशावर
 विश्रांति घेत निजतो; तसा तूंही भूमिरूप नायिकेच्या आम्रकूट—रूपी स्तनांवर
 विश्रांति घे. अमर-मिथुनैः— देवांचीं जोडपीं. भूवासियांना हा देखावा दिसणें
 शक्य नाहीं. गगन-स्थित देवांनाच दिसणें शक्य आहे. अचलः—(आम्रकूट)
 पर्वत.

नर्मदा नदीचें दृग्विनोदी दृश्य पहा—

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्त ।
 तोयोत्सर्गद्रुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।
 रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा ।
 भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

प्रेक्षी कुंजा क्षणचि, शवरी मग्न जेथें विहारीं ।
 तोया वर्षीं, द्रुत-गतिक हो, चाल मार्गें पुढारीं ।
 रेखा-भूपांकित गज-तनू-तुल्यशी दृग्विनोदी
 रेवा ती प्रस्तर-मय पहा भंगली विन्ध्य-पादीं ॥ १९ ॥

वनचरवधू — भिल्लिणी । कुंज — लतावेष्टित स्थळें — ख । उत्सर्ग — वर्षाव ।
 तत्परं वर्त्म तीर्णः — कुंजांना ओलांडल्यावर । उपलविषमे — खडकामुळें उंच

सखल । विशीर्णा — भंगल्ल्या । भूतिः — हत्तीचा अलंकार, पहा — भूतिर्मातंग-
शृंगारे — विश्वः । भक्तिच्छेदैः — हत्तीच्या अंगावरील भूषा — रेखांनीं । भक्तिभिर्बहु-
विधाभि-रर्पिता । भाति भूतिरिव मत्तहस्तिनः ॥ कल्पना — विंध्यपायथा हा काळा
हत्ती । नर्मदेचे फाटे ही भूषारेखा । पायथ्याचा शृंगार व मातंगशृंगार । अशा
हत्तीप्रमाणेंच नर्मदा दृग्विनोदी दिसते । पहा — शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः । शैलोत्तमानां
विपुलाः प्रपाताः । रामा० कि. २८।४६

तोयोत्सर्गानिं तुझे रिक्त उदर नर्मदाजलाने पुनः पुष्ट कर —

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-

जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्यति त्वाम्

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २० ॥

गंधा घे जें वनगजमदें, मंद जें जंबु-घर्षें ।

त्या तूं तोया, वमन घडतां पी त्वरें चाल हर्षें ।

पानें पुष्टा तुज पवन तो नावरोधी विनोदें ।

रिक्तत्वे ये खचित लघुता, पूर्णता गौरवा दे ॥ २० ॥

तिक्त — सुवासिक. पहा — कटुतिक्तकप्रायास्तु सौरभ्ये परिकीर्तिता — हलधरः ।

वासितं — सुगंधीकृत । वांता वृष्टिः येन सः त्वम् — तोयोत्सर्ग केलेला तूं । जम्बूकुंज —

जांभळीची राई । प्रतिहत — रय — अवरुद्ध वेग । अंतःसार — सजल, पक्षीं समर्थ ।

तुलयितुं — उडवून लावण्यास, पक्षीं तुच्छ करण्यास । अवस्थे तुलयसि माम् —

मृच्छ० । रिक्तः — रिकामा. क्षीणविभव । लघु — तुच्छ । पूर्णता —

पूर्णविभव । विमर्श — वमनानंतर लघुजलपानाने वातविकार होत नाहीं. पहा —

वातादिभिर्न बाधा स्यात् इंद्रियैरिव योगिनः — खरनादः । वनगज — रानहत्ती.

पहा — हिमवत् विंध्यमलया गजानां प्रभवा नगाः ।

अर्धप्रकट कदंबपुष्पें, नर्मदाकांठच्या प्रथम फुलत्या केळी, व बिंदुस्रावजनित
दग्धभूगंध या तीन चिन्हांवरून जलकणदाता मेघ आला हें ओळखून, आकाशांत
उंच येणारे चातक तुला नर्मदा-तट-पथ दाखवतील त्या मार्गानें जा —

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केशरैरर्धरूढै -
 राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चाऽनुकच्छम् ।
 जग्ध्वाऽरण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्याः
 सारङ्गास्ते जललवमुचः सूचयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २१ ॥

विंदुस्रावें मधु-तर वनीं दग्ध-भू-गंध वेतीं ।
 नीपां अर्धप्रकट खुलत्या केसरें तीं पहातीं ।
 केळीही त्या प्रथम फुलत्या पाहुनी उंच येतीं ।
 मेघा, रेवा-तट-पथ तुला चातकें दर्शवीतीं ॥ २१ ॥

शब्द—नीपं—कदंबपुष्प । केशर — पुष्पांतील तंतु । अर्धरूढ—अर्धप्रकट ।
 दृष्ट्वा—पाहून । अर्धप्रकट केसरांनीं युक्त अशीं कदंबपुष्पें चातक पहातात ।
 प्रथममुकुलाः— पहिले कळे । कंदली — रानकेळी । चातकें रानकेळींचे पहिले
 कळे पहातात । सुरभि — सुगंधित । आघ्राय — हुंगून । दग्ध — होरपळलेली ।
 चातकें दग्ध-भू-गंध हुंगतात । सारंगाः— चातकपक्षी । ते — तुला । अनुकच्छं
 मार्गं सूचयिष्यंति — रेवाकांठचा मार्ग दाखवितील.

प्रश्न -- (१) सारंग हे “ मेघाचा ” कीं “ मेघाला ” मार्ग दाखवितात—या
 व (२) सारंग म्हणजे काय—या दुहेरी प्रश्नांनै सर्व टीकाकार चकले आहेत.
 (टीप पहा.) । मल्लीनाथ — जेथें जेथें कंदलीमुकुल व नीपपुष्पें दिसतात त्या
 ठिकाणीं तूं वृष्टि केलीस असें लोक अनुमानितील. आतां दक्षिणावर्तनाथ —
 तुझा मार्ग हरिणें प्रवाशांना सुचवितील. परंतु हे अर्थ अप्रस्तुत आहेत.

टीप — उत्तररामचरित १, ३९—अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतं.....भद्रं तस्य
 सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते । या श्लोकाचाहि प्रथम टीकाकारांनीं व
 नंतर अलीकडील तज्ज्ञांनीं “ सुमानुषस्य — याचा सुमानुषाला ” — असा विसंगतच
 अर्थ केला आहे. “ सुमानुषाचें अद्वैत ” असा षष्ठीप्रयुक्त अर्थच सुसंगत
 होतो. उदा०—तस्य कर्णस्य दातृत्वं कथमपि प्राप्यते—याचा—त्या सुविख्यात
 कर्णाचें दातृत्व इतरांना कष्टसाध्य आहे, याप्रमाणेंच — त्या विख्यात (तस्य)
 सुमानुषाचें (मनीषीचें) श्रेष्ठ (एकं) अद्वैत इतरांना कष्टसाध्य आहे — असा
 अर्थ आम्ही करितों.

सारंग - शब्दार्थ = वल्लभदेव — मयूर । दक्षिणावर्तनाथ — हरिण । मल्लीनाथ — हरिण, हत्ती, भृंग. विमर्श — मेघागमाने केसर अर्धरूढ होतात, व मेघसंपर्काने (श्लो. २६) पुष्पे पूर्णरूढ केसर किंवा सकेसर होतात. पहा — कदंबपुष्पाणि सकेसराणि । नवानि हृष्टा भ्रमराः पिबन्ति । रामा० कि० २८।४२ । वाल्मीकींचीं कदंबपुष्पे सकेसर तर कालिदासाचीं कदंबपुष्पे अर्धरूढ केसराचीं आहेत । केसरपुंज हाच मकरंदाचा आधार. प्रस्तुत श्लोकांत केसर स्वतःच अर्धरूढ अर्थात् मकरंद नाही, म्हणून भृंगांचे काम नाही. म्हणून सारंग म्हणजे भृंग हा अर्थ अनुपपन्न. दुसरें — केळी प्रथम फुलल्या म्हणजे फुलांचे कळे केवळ नेत्रगोचर, दंतग्राह्य अवस्था अद्याप नाही. अर्थात् हरिणांचे काम नाही. म्हणून सारंग = हरिण हा अर्थ अनुपपन्न । तिसरें — हरिणांना खाद्यच नाही तर “ जग्ध्वा ” कशासाठी. अर्थात् दग्धारण्य० — हाच पाठ बरोबर आहे. शिवाय “ अधिक सुरभि ” या पदाने ‘ दग्धारण्य० ’ हाच पाठ समर्थ ठरतो. जग्ध्वा हा अपपाठ आहे. चवथें — त्वन्निष्यंदोच्छ्वसितवसुधागंधसंपर्करम्यः वायुः, श्लो. ४६ म्हणजे वृष्टीने चिंब भूमीच्या वासाने रम्य झालेला वायु हत्ती सेवितो — असें स्वतः कवीच सांगतो — प्रस्तुत श्लोकांत दग्धभूगंध आहे. निष्यंदोच्छ्वसितभूगंध नाही. ज्या अर्थी ‘ निष्यंद ’ नाही, चिंब भूमि नाही, व हत्तीला भुलविणारा कालिदास-निर्दिष्ट वायूही नाही त्या अर्थी येथे हत्तीचे प्रयोजन नाही. म्हणून सारंग = हत्ती हा अर्थही अनुपपन्न । खरा अर्थ — प्रस्तुत श्लोकांतील — जललवमुचः म्हणजे — जलकणदाता — हा साभिप्राय उपयोजिलेला शब्दच अर्थसूचक आहे. पहा - सूक्ष्मा एवः पतन्ति चातक-मुखे द्वित्राः पयोविंदवः — अशा प्रसंगी जलकणदाता आला तर आनंद कोणाला होईल — अर्थात् भूमीवर पडलेले पाणी न पितां, वरच्यावर अंतराळांत जलकण झेलणाऱ्या चातकाला आनंद होणार. म्हणून जललवमुचः या शब्दावरून “ सारंगाः ” चातक हाच अर्थ व हा एकच अर्थ होतो. सारांश, प्रस्तुत श्लोकांत सारंग म्हणजे भृंग नव्हे, हरिण नव्हे, हत्ती नव्हे तर केवळ चातके होत.

शिवाय, भृंग, गज, हरिण हे भूचारी प्राणी, गगनगामी मेघाला मार्गदर्शन कसे करणार ? चातक हा (श्लोक ८) मेघाचा बंधु आहे. बंधूच बंधूला मार्ग दाखवील.

एकाच शब्दांतून चार अर्थ बलात्काराने काढले तर ते चित्तचमत्कारी होत नाहीत म्हणून ते अनादरणीय आहेत.

श्लोकाचें रहस्य — यक्ष मेघाला मार्ग सांगत आहे - हें प्रमुख सूत्र विसरतां कामा नये. यक्ष म्हणतो - नीपपुष्पें, केळी व भूगंध - हीं तीन चिन्हे चातकांना मेघागमाची सूचना देतात, व रेवा-कांठानें क्रमानें जलकणासाठीं उंचावर येणारीं चातकें मेघाला मार्ग दाखवितील. **सारांश** — ते अनुकच्छं मार्गं सारंगाः सूचयिष्यन्ति - चातकें भेटतील त्या वाटेनें तूं गेलास म्हणजे आपोआपच रेवा-कांठानें तुझा संचार होईल.

पुढील (२२) श्लोकांतील - चातकान् वीक्षमाणाः — या प्रयोगावरून उडून उंच आलेले, इतकेंच नव्हे तर लागलींच बिंदुग्रहणही करूं लागलेले सारंग = चातक हा अर्थच स्थिर होतो. तो श्लोक प्रक्षिप्त मानला तरी त्या प्राचीन प्रक्षेपकानें स्वकालीं प्रसिद्ध असा सारंगाः म्हणजे चातकें हाच अर्थ घेतला होता हें उघड आहे.

ख - टीका — सारंगाः चातकाः ते मार्गं परस्परं कथयन्ति । प्रस्थितो मेघः परमस्माभिः भाग्यहीनैः न दृष्टः इति । ... कैश्चित्पंडितंमन्यैः ... भ्रमराः ... हरिणाः ... गजाः ... तद्वयं न जानीमः ।

मागील श्लोकांतील चातक जलकण टिपूं लागतांच तें कौतुकानें पाहणारे सिद्ध तुला मान देतील—

अम्भोविन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः
श्रेणीभूताः परिगणनया निर्दिशन्तो बलाकाः ।
त्वामासाद्य स्तनितसमये मानयिष्यन्ति सिद्धाः
सोत्कम्पानि प्रियसहचरीसम्भ्रमालिङ्गितानि ॥ २२ ॥

घेतीं कैसे जलकण अहो - चातकें - हें पहाती ।
माला - बंधें उडत बक त्या कौतुकें मोजिताती ।
होतां मेघ - ध्वनि, सहचरी सिद्ध - संसक्त होती ।
लाभें या त्वद्भयकृत तुला सिद्ध ते मान देती ॥ २२ ॥

श्रेणीभूताः — रांगेंत उडणाऱ्या; **परिगणनया** — एक, दोन, तीन असें मोजून. **सोत्कंपानि** — कंपयुक्त. **संभ्रमः** — गजबज. **सहचरी** — रुसलेल्या सिद्धांगना. **मानयिष्यन्ति** — धन्यवाद देतील. **रुसलेल्या सिद्धांगना**, **मेघगर्जना**

श्लो० २३।२४]

पूर्वमेघ

ऐकतांच, भयभीत होऊन आपल्या पतीच्या शब्दांस सिध्या-मारतीकृ. ही आलिंगनाचा लाभ मेघामुळे झाला म्हणून त्याचे उपकार मोर्गे योग्य असा अभिप्राय. पहा-प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः । सपादे वारिधरारवभीरवः । प्रणयिनः परिरब्धुमथांगना । ववलिरे वलिरेचितमध्यमाः । शिशु० ६।३८ शेवटच्या दोन ओळींतील शृंगारिक मांडणीवरून हा श्लोक आम्हांला प्रक्षिप्त वाटत नाही.

दशाणांच्या — परिसराला पोंचण्यापूर्वी मार्गात अनेक पर्वत, मोर यांत फार गुंतून पडू नको बरं—

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।
शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
प्रत्युद्यातः कथमपि भवान्गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥ २३ ॥

आहे स्पष्ट, द्रुत मम हिता इच्छुनी शीघ्र जाशी ।
तोंही कालव्ययचि कुटज-स्निग्ध त्या त्या नगार्शी ।
त्यायोगें तूं ग्रहण करुनी साश्रु-केकि-स्वनातें ।
सामोरा जा त्वरित तिथुनी लाग वेगें पथातें ॥ २३ ॥

यियासुः— जाऊं इच्छिणारा । शुक्लापांग — मयूर । पहा — मयूरो बर्हिणो बर्ही शुक्लापांगः शिखावलः — यादवकोश । प्रत्युद्यातः— सामोरा गेलेला । केकाः — मयूरध्वनि । सादृश्ये — नवांबुमत्ताः शिखिनो नदंति । मेघागमे कुंदसमा नदंति । घटकपर्पर । शिखिकुलकलकेकारावरम्याः वनान्ताः । सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कंठयन्ति । भर्तृ० ।

मेघा, दशाणांत तूं हें पाहशील —

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै -
नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।
त्वय्यासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः
सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशाणाः ॥ २४ ॥

त्वत्सांनिध्ये जिघृन्ति पळती हंस ते त्या दशार्णां ।
जा गा देखे विपिन पिकल्या जांभुळीं श्यामवर्णां ।
वागा स्वर्णां वध परिसरीं कंटकी केवड्यानीं ।
ग्रामीं वृक्षीं रचित घरटीं कावळे घोळक्यानीं ॥ २४ ॥

दशार्ण — दहा (ऋण) किल्ले आहेत असा माळव्याचा पूर्वप्रदेश. हंसाः—
पावसाळा सुरू झाला कीं हंस मानससरोवराकडे वळतात. ग्रामचैत्याः—
रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला लावलेले ग्रामवृक्ष. बुद्धांचें देऊळ असाहि एक अर्थ
आहे. तरीही कावळे उंच झाडावरच घरटीं बांधतात म्हणून पहिला अर्थ प्रशस्त
आहे. पांडु — पांढरा, पीत. छाया — वर्ण. वृत्ति — कुंपण. सूचि—अग्र.
भिन्न — उमललेले. गृहबलिभुक् — कावळा. चैत्यः — चव्हाट्यावरील वृक्ष.
जंबूवनांताः — शेवटपर्यंत. (जांभुळी वने) संपत्स्यंते — होतील. पहा—
कूजन्मुखरशकुनो यत्र रम्यो वनान्तः ॥ उत्तर० २।२५

दशार्णपरिसरांतून पुढें विदिशा राजधानींत तुला एक लाभ होईल.—

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीम्
गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।
तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यस्मा-
त्सभ्रूभङ्गं मुखमिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्मि ॥ २५ ॥

त्या दिग्भागीं प्रथित विदिशा राजधानीस पाही ।
जातां तेथें झणिं पर-रति-स्वाद लाघे तुलाही ।
लाटांनीं जें चल, जल-रयें जें तटोष्टे प्रलापी ।
त्या भ्रूभंगें ललित-मुखशा स्वादु-वेत्रा-पया पी ॥ २५ ॥

विदिशा — भिलसा । दशार्णांची राजधानी । मज्जन्मालवविलासिनी...
नेत्रवत्या परिगता विदिशा...राजधान्यासीत् । कादं० ॥ तसेंच सुबाहुर्मथुरां लेभे
शत्रुघाती च वैदिशम् । रामा० उत्त० १०८।१०-११ । कामुकत्वस्य अविकलं
फलं — परमावधिक विलासाची रुचि, म्हणजे मन्मथाविष्ट चुंबन. पहा —

कामिनामधरास्वादः सुरतादतिरिच्यते । लाटांनीं चंचल तटद्वय, हेंच ओष्ठ-द्वय; जलवेग-नाद हाच प्रलाप. अशी वेत्रवती नदी; तिचें पाणी पी. लब्धा — मिळविशील । चलोर्मि — लाटांनीं चंचल । तीरोपान्त-स्तनित-सुभगं — कांठाजवळच्या जलवेग-ध्वनीनें मंजुळ ।

वेत्रा — वेत्रवती, बेटवा नदी. (नकाशा पहा.) सांप्रत तिला बेटवा नदी म्हणतात. विंध्योत्तर भागांत उगम पाऊन ईशान्येकडे ३४० मैल वाहून काल्पी-जवळ ती यमुनेस मिळते. विदिशा हिच्या कांठीं आहे. नकाशांत विदिशा किंचित् खालीं सरकली आहे. ध्वन्यर्थ — वेत्रवतीचें उदक : स्त्रीचें मुख । लाटा : भ्रूविलास । तटद्वय : ओष्ठद्वय । जल-वेग : प्रलाप । स्वादु : ललित । पी : चुंबन घे । स्त्रीच्या अधराचें चुंबन घेते वेळीं दांत लागून ओठ दुखल्यामुळें जिनें भुंवया वटारल्या आहेत अशा स्त्रीचें मुख. हाच तो पररति-स्वाद. चुंबनसमयीं मान व नाक वर उचललें असून किंचित् कंपायमान स्थितींत ओठांतून बाहेर पडणाऱ्या प्रलापांना स्तनित म्हणतात.

विदिशेपासून दशपुरापर्यंतचें हें आपुलकीचें कोमल वर्णन वाचिलें म्हणजे कालिदास याच भागाचा रहिवासी असून उज्जयिनीला त्याचें वरचेवर जाणें-येणें होतें याची प्रतीति येते. एक प्रश्न — येथें कालिदासानें विदिशा राजधानी कां म्हटलें ? तो गुप्तकालीन असतां तर हें संभवत नाहीं.

नीचैर्गिरीवर विश्रान्ति घेतांना तेथील विलास पहा—

नीचैराख्यं गिरिर्माधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-
स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।
यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-
मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २६ ॥

मार्गीं नीचैर्गिरि-वर-शिरीं घालवी कष्ट वेगें ।
त्वत्संगें तो पुलकित जणूं नीपकें पुष्पितांगें ।
त्याची वेश्या-रति-परिमळें व्याप्त गेहें शिलांचीं ।
सारीं उग्र प्रकट करिती यौवनें नागरांचीं ॥ २६ ॥

नीचैर्गिरि — नकाशा पहा । हा एक छोटासा पर्वत आहे । पुलकित — रोमांचित । मित्रांची दीर्घ कालानें भेट झाली असतां शरीर आनंदानें रोमांचित होतें. नीचैर्गिरि हा मित्र. फुललेलीं कदंबपुष्पे—रोमांच होत. पहा—सस्वेदरोमांचितपुष्पितांगी । जाता प्रियस्पर्शसुखेन बाला । मरुन्नवांभःप्रविधूतसिक्ता । कदंबयष्टिः स्फुटकोरकेव ॥ उत्तर० ३ ॥ यः—नीचैर्गिरी. परिमल — नीचैर्गिरीचीं शिलागृहे त्रुणतरुणींच्या रतीनें सुगंधित झालीं आहेत. अशा ठिकाणीं मेघाची करमणूक होईल.

उद्गारिभिः — बाहेर फेंकणाऱ्या; दरवळणाऱ्या; वेश्मभिः वेश्मन् — गेहः. व्याकरण — प्रौढानि पुष्पाणि येषां तैः कदंबैः । नीचैः आख्या यस्य तं पण्यस्त्रीणां रत्यर्थं परिमलः तं उद्गिरंति अमूनि तादृशैः । शिलामयैः वेश्मभिः । सादृश्य — माल्यामोदी मुहुरुपचितस्फीतकर्पूरवासो । वातो यूनामभिमतवधू-सन्निधानं व्यनक्ति ॥ माल० ७-५॥

विश्रांतीनंतर पुढें गेल्यावर वननदीतीरावरील माळिणींचे मुखचंद्र थोडाच वेळ पहा — असें यक्ष सांगतो —

विश्रान्तः सन्व्रज वननदीतीरजानां निषिञ्चन्
उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि ।
गण्डस्वेदाऽपनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां
छायादानात्क्षणपरिचितः पुष्पलावीमुखानाम् ॥ २७ ॥

शांत-क्लेशें चल, जल-कणां वर्ष रानी-नदीच्या— ।
तीर-प्रांतीं, उपवन-गतां कोरकां मोगरीच्या ।
गालीं घर्मा पुसुनि चुरलीं कर्ण-पद्मे जयांचीं ।
त्यां दे छाया, क्षणचि रुचि घे माळिणींच्या मुखांची ॥२७॥

वननदी — नकाशा पहा । यूथिकाजालकानि — मोगरीच्या कळ्या । गंड — गाल । स्वेद — घाम । अपनयनरुजा — पुसण्याच्या घर्षणानें । क्लान्त — कोमेजलीं । कर्णोत्पलं — कानांवरील कमल । छाया — तजेला, सावली । तुझ्या दर्शनानें माळिणींच्या मुखांवर टवटवी येईल. कामुकपुरुषदर्शनानें कामिनीमुख टवटवीत होतें. पुष्पलावी — माळीण.

मेघा, तूं उत्तर दिशेचा प्रवासी असलास तरी उज्जयिनी पहाण्यासाठी आणखी थोडा पश्चिमेकडे त्याच वक्रमार्गानें अवश्य जा — असें यक्ष सांगतो —

वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशाम्
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।
विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानाम्
लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वाञ्छितोऽसि ॥ २८ ॥

सौम्याशेचा पथिक तरि तूं, वक्र जा उज्जनीला ।
सौधांची ती बघ न चुकतां, रम्य उत्संग-लीला ।
विद्युत्तेजें नयन दिपतां तेथ पौरांगनांचे ।
नेत्र-क्षेपें जर न रमसी—नेत्र ना छद्म साचें ॥ २८ ॥

वक्रः पन्थाः — श्लोक १६ मध्ये, पश्चिमेकडे वळून माळक्षेत्रावर चढत आम्रकूटापर्यंत जा, व मग उत्तरेकडे झेंप घाल. त्याप्रमाणें मेघ उत्तरेकडे (श्लोक १९) जाऊन नर्मदेला पोचला. यापुढें नर्मदेच्या उत्तर कांठानें जाण्यास (श्लोक २१) चातकें वाट दाखवितात. मेघ, नर्मदेच्या उत्तरेला जवळच, चातकनिर्दिष्ट मार्गानें नीचैर्गिरीपर्यंत उत्तरेकडे (श्लोक २६) गेला. नीचैर्गिरीपाशीं नर्मदेच्या उत्तरकांठाच्या संनिध राहणाऱ्या चातकांनीं मेघाला चांगले पश्चिमेकडे वळवून त्याचा मार्ग वक्र केला. त्या वक्रमार्गानें मेघ (श्लोक २७) वननदीला आला. रेवाकांठानें जावयाचें खरें कारण मेघाला उज्जयिनी दाखवायची हें आहे. वननदीपर्यंत वक्र आलाच आहेस. तुला उत्तरेला जावयाचें आहे हें खरें. तरी आणखी दोन नद्या ओलांडीपर्यंत तसाच वक्र जा, व उज्जयिनीला पोच. ती (श्लो. २८) फार प्रेक्षणीय आहे.

उज्जयिनी फार फार प्राचीन काळापासून पवित्र मानलेलें शहर आहे. तें ज्योतिर्लिंगाचें स्थान आहे. ज्योतिःशास्त्रांत उज्जयिनी प्रथम-रेखा प्रसिद्ध आहे. पहा— ज्योति० वेंकटेश बापूजी केतकरकृत केतकी—पृ. ३९—

मेरुज्जयिन्युपरिगप्रथमारख्यरेखा ।

उज्जयिनी—अस्तीहोज्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः । हसंतीव सुधाधौतैः प्रासादैरमरावतीम् । यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् । शिथिलीकृत-कैलासनिवासव्यसनो हरः । कथासरि० । ११; (३१, ३२)

सौधः—सात मजली हवेली । **उत्संगप्रणय**—गच्चीवरील शोभा । **विद्युद्दाम**—विजेच्या शाखाकार लता । **स्फुरितं**—लखलखाट । **चकित**—विस्मित । **लोलापांगैः**—चंचल कटाक्षांनीं । **लोचनैः वंचितोऽसि**—तुझे ढोळे फसवे, नामधारी सोंग आहे. **पहा**—युवतीनां च लीलया ।

पश्चिम दिशेनें उज्जयिनीकडे निघालास म्हणजे वननदीनंतर निर्विन्ध्या भेटेल—

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाश्रीगुणायाः
संसर्पन्त्याः स्वलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।
निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाभ्यन्तरः सन्निपत्य
स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २९ ॥

उर्मि-क्षोभें कल-मय जिची पक्षि-मालाच कांची ।
शोभे, दावी अलस-गमना भोंवरा नाभि साची ।
त्या निर्विन्ध्या-रसिक-हृदयीं स्वाद घे विंव-पातें ।
कां-कीं स्त्रीचा प्रणय पहिला विभ्रम स्व-प्रियातें ॥ २९ ॥

पक्षि—हंस. विंव्याचलप्रदेशीं हंस फार । **निर्विन्ध्या**—विन्ध्यपर्वतांतून निःसृत. ही नदी पुढें कालीसिंधूला मिळते । नकाशा पहा । **भागवत**—नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिर्गताः । तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या कावेरी-प्रमुखा नदी । स्कंध ५ अ. २१, १८ । **रसाभ्यन्तर**—रस—आस्वाद. **पहा**—आस्वादे च रसं प्राहु—शब्दार्णव । **अंतरं**—मन । म्हणून रसे आस्वादे अभिगतं निरतं अंतरं मानसं यस्य तादृशः म्हणजे निर्विन्ध्या नदीच्या आस्वादांत निरत झालें आहे मानस ज्याचें असा तूं हो. **निर्विन्ध्या-नदीच्या आस्वादांत निरत हो.** येथें **निर्विन्ध्या विलासिनी** । मेघ, प्रियकर । **हंसाची कलकल**—कमरपट्ट्याची रुमझुम । **नदीचा भोंवरा नाभि** । **विभ्रम**—शृंगारचेष्टा । **अलसगमना**—मदनाच्या धुंदीनें अडखळत चालणारी. **प्रियपुरुषावरील प्रीति भाषणानें** (**प्रणयवचनं**—प्रार्थनावाक्यम्)

व्यक्त न करतां स्त्रियां नाभिप्रदर्शनासारख्या चेष्टांनीं दाखवितात. पहा—वाससां शिथिलतामुपनाभि...किरात ४,६५ । नाभेर्दर्शनमुत्पथं च गमनं.....वल्लभ-देवटीका ।

व्याकरण—वीचीनां क्षोभेण स्तनितानां विहगानां श्रेणिः । स्वलितेन सुभगं यथा तथा । दर्शिता आवर्तः एव नाभिः यया । रसे अभिगतं अंतरं यस्य सः । सं + सृप्—वाहणे । विंध्यान्निष्कांता निर्विन्ध्या । सं + नि + पत्—गांठणे, एकत्र येणे.

निर्विन्ध्येला ओलांडल्यावर कालीसिंधूची समजूत करावी लागेल—

वेणीभूतप्रतनुसलिला तामतीतस्य सिन्धुः
पाण्डुच्छाया तटरुहतुरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।
सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती
कार्श्यं येन त्यजति विधिना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ ३० ॥

सिंधु श्यामा कृश-जल, पुढें येत, वेणी-सभा गा ।
झाली, तीरीं तरु-विगलित म्लान-पर्णे विरागा ।
भाग्योत्कर्षा तव विरहिणी तोयदा ती खुणावी ।
तैं ती टाकी कृश-पण अशी तूंच लीला करावी ॥ ३० ॥

तां अतीतस्य (निर्विंध्यामतीतस्य-ख) निर्विन्ध्येच्या पलीकडे. श्यामा सिंधुः काली सिंधु ही नदी माळव्यांत असून प्रसिद्ध आहे. तिला काली-सिंधु म्हणतात. विंध्याचलीं उगम पाऊन पिंपळोदा गांवाजवळ ती चंबळेस मिळते. पांडुच्छाया — निस्तेज, वैराग्यशील. तूं दुरावलास म्हणून वैराग्यशील. प्रतनुसलिला—पाणी धटून क्षीण. मदनावस्थेंतील क्षीणता ही पांचवी अवस्था आहे. वेणी-भूत — जटेसारखी. सौभाग्यं ते — तुझ्या विरहानें कृश स्त्री तुझ्यासमोर आहे. तुझी ती वाट पहात आहे. ती मार्गप्रतीक्षा करीत आहे हेंच तुझें भाग्य व उत्कर्ष. त्वयैवोपपाद्यः—वृष्टि करून तिला तूंच पुष्ट कर. दुसरा ध्वन्यर्थ स्पष्टच आहे.— तुझ्या विरहानें ती फिकी होऊन झुरणीस लागल्यानें कृशत्व आलें आहे, केंस विंचरले नसल्यानें जटा झाल्या आहेत. अशा काली सिंधु-स्त्रियेची विरहावस्था

आपल्या संगमानें दूर कर. कार्य्य — नयनप्रीतिः प्रथमा चित्तासंगस्ततोऽथ संकल्पः ।
निद्राच्छेदः तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रिपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येता
स्मरदशाः ।

व्याकरण — तटे रोहद्भ्यः तरुभ्यः भ्रंशिभिः जीर्णैः पर्णैः पांडुः छाया यस्याः
तादृशी सिंधुः ।

मेघा, पुढें स्वर्गाचा एक देदिप्यमान खंडच कीं काय अशी पुराणप्रसिद्ध दिव्य
उज्जयिनी पहाशील.

प्राप्याऽवन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्
पूर्वोद्दिष्टामनुसर पुरीं श्रीविशालां विशालाम् ।
स्वल्पीभूते सुचरितफले स्वर्गिणां गां गतानां
शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत्खण्डमेकम् ॥ ३१ ॥

वृद्ध ग्रामीं उदयन-कथा-दक्ष ऐशा अवन्ती—
देशीं पाहे प्रकृत-नगरी श्रीमया उज्जनी ती ।
संतीं, स्वर्गीं, सुकृत घटतां, शेष-पुण्ये धरेसी ।
जातां, नेलें जणुं झळकत्या स्वर्ग-खंडास-एसी ॥ ३१ ॥

वृद्धाः — ज्ञानवृद्ध, वयोवृद्ध नागरिक. ग्रामः — गांव. कोविदाः —
निष्णात. उदयन — एक राजा. राजधानी कौशांबी. पांडवांच्या वंशांतला हा
राजा अर्जुनापासून सहावा पुरुष होय. हस्तिनापूर गंगेंत वाहून गेल्यावर कौशांबी
हें वसति-स्थान झालें. उदयनालाच वत्सराज हें दुसरें नांव आहे. उज्जयिनीचा
राजा प्रद्योत, त्याची कन्या वासवदत्ता. हिचें उदयनानें तिच्या खुषीनें हरण केलें.
कथासरित्सागरांत याचें सूक्ष्म वर्णन आहे. अवन्तीन् — माळवा प्रांत;
विशालां — कवीनें उज्जयिनीला विशाला म्हटलें आहे. सूर्यवंशी तृणबिंदु राजाचा
पुत्र विशाल यानें ती वसविली म्हणून तिला विशाला (भाग. ९।२।३३) असें
म्हणतात. पूर्वोद्दिष्टा — वर्णनविषयीभूत; जिचा उल्लेख २८ व्या श्लोकांत
आला आहे. श्रीविशाला — धनसंपन्न; संपत्तीनें शोभणारी. स्वर्गिणां —
पुण्यशीलांनीं. स्वल्पीभूते — पुण्य संपत्त आलें असतां-स्वर्गवसति भोगण्या-
करितां केलेल्या पुण्यानें भोग घेतां घेतां तें संपत्त आले असतां. शेषैः पुण्यैः —

गां गतानां — बाकी राहिलेल्या पुण्यांशानें परत पृथ्वीवर श्रीमान् कुलांत ते संत जन्म पावतात असें पुराणांत वर्णन आहे. पहा—याश्र्वंतेंऽबरात्ताराः पुण्य-शेषसमावृताः । रामा० सुं. ९।४२। खंड — अशा पुण्यशील जनांनीं स्वर्गाचाच एक खंड (तुकडा) पृथ्वीवर आणला कीं काय अशी उज्जयिनी. सारांश—तत्कालीन सर्व मोठ्या शहरांत उज्जयिनीच परम भाग्यशालिनी होती. कांतिमत् — उज्ज्वल.

या श्लोकांत ज्ञानेश्वरासारखी कालिदासाची प्रतिभा बरीच व्यक्त झाली आहे. तन्मयतेनेच प्रतिभा स्फूर्त होते. प्रतिभेची व्याख्या पहा—

नेत्रवेधी मनोवेधी नित्य जें विश्व भासतें ।

ईशाची भव्यशी जी भा तिचेंची दिव्य काव्य तें ॥ १ ॥

काव्याविष्कार तैसाची व्हाया स्वकवितांतरीं ॥

कवी ईश्वरसांमुख्या भजोनी मानसांतरीं ॥ २ ॥

“ ईशा दे गा तुझी ती भा जगा वाचाळ जी करी ।

तें मी तुष्ट ” — अशा भावें मंगलाचरणा वरी ॥ ३ ॥

गाढ चिंतन जें होई तें ती भा प्रतिबिंबते ।

कवीच्या मानसीं तें प्रतिभा नांव येत तें ॥ ४ ॥

ईशभा मूलचें बिंब प्रतिभा प्रतिबिंब तें ।

असें भा-प्रतिभा यांचें नातें सुव्यक्त भासतें ॥ ५ ॥

ईशभा नित्य जी दावी नवीं उन्मेषदर्शनें ।

तीं सारीं प्रतिभा दावी शब्द-रूप-निदर्शनें ॥ ६ ॥

विलासिनीवासोचित उज्जयिनी येथील क्षिप्रावायूचा कोमल स्पर्श तुला लाभेल—

दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसानाम्

प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।

यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः

क्षिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ ३२ ॥

हंसांच्या जो पटु मदकलां कूजितां दीर्घ-कारी ।

प्रातःकालीं विकच-कमलां स्पर्शुनी गंध-धारी ।

अंग-स्पर्शं हरत सुरत-ग्लानि तेथें स्त्रियांची ।

क्षिप्रा-वात प्रिय-तम जणुं प्रार्थना - चाटु - वाची ॥ ३२ ॥

पटुः—कुशल; मदकलं—मदमधुर; कूजितं—विस्तृत. दीर्घांकुर्वन्—विस्तार करणारा. वायु हा सर्वदा शब्दवाहक आहे. स्फुटित—प्रफुल्ल; मैत्री—स्पर्श; कषायः—गोड; क्षिप्रावात—क्षिप्रानदीवरचा वारा. तिच्या वेगावरून हें नांव पडलें असावें. विन्व्यार्द्रित उगम पाऊन, उज्जयिनीजवळ मोठें पात्र करून उगमापासून १४० मैलांवर चंबळेला मिळाली आहे. चाटुकारः—प्रियवाची; प्रियतम इव—एक वेळ उपभोग घेतला तरी पुनः पुनः सुरताविषयीं प्रार्थना करणाऱ्या प्रियतमाप्रमाणें. विवरण—अपराधी प्रियतम पहाटे प्रियतमेकडे जाऊन, तिला बोलण्याला अवसर न देतां आपलेंच काममधुर कुशल चव्हाट वळतां वळतां “अन्य स्त्रीगमनाबद्दल क्षमा कर”—असें म्हणून पाया पडतांना आपल्या अंगस्पर्शानें सुरतग्लानि घालवून तिला पुनः सुरतातुर करतो तसाच हा क्षिप्रावातही प्रवृत्त करतो. जोड्या—क्षिप्रावात-प्रियकर । सारसांचें अव्यक्त कूजन—वल्गुभांचे असंबद्ध प्रलाप । कमलस्पर्शानें वायूचा सुगंध—प्रियकरांची केशरादिकांची उटी । अंगस्पर्श—आलिंगन । हें साम्य जाणावें । सादृश्य—प्रातर्वृत्ति मधौ प्रकाशविकसद्राजीव राजीरजो जालामोदमनोहरो रतिरसग्लानिं हरन्मास्तः । अमह. ५८। सुरतखेद...संवाहितुं रजनीपरिवृत्तिवायुः ॥ किरात. ९।७६।

उज्जयिनीच्या बाजारांत उघड मांडिल्ल्यां रत्नें, वज्रें, पाचू यांची समृद्धि पहा—

“ हारांस्तारांस्तरलगुटिकान्कोटिशः शंखशुक्तीः

शष्पश्यामान्मरकतमणीनुन्मयूखप्ररोहान् ।

दृष्ट्वा यस्यां विपणिरचितान्विद्वुमाणां च भङ्गा-

न्संलक्ष्यन्ते सलिलनिधयस्तोयमात्रावशेषाः ॥ ३३ ॥

शिंपा शंख प्रखर पदकें कोटि, वज्रें उदंडें ।
 पाचू रत्नें सुघट हिरवीं तेंवि वैडूर्य-खंडें ।
 हाटीं तेथें प्रकट बघुनी दिव्य तीं रत्न-सत्रें ।
 नामें रत्नाकर जलधि तो गर्जतो तोयमात्रें ॥ ३३ ॥

तारान् — पाणीदार; तरल — तुळतुळीत, गुटिकाः — नायकमणिः— (ख)
 शुक्तीः — शिंपा; शष्पं — दूर्वा, उन्मयूख — बहिर्गत किरणें; विपणिः —
 बाजार; विद्रुमाः — वैडूर्य, प्रवालाः : भंगाः — खंड, शकल.

या श्लोकांत उज्जयिनीचा ऐश्वर्यातिरेक रंगविला आहे. हें वाचून—

अपार काव्यसंसारीं कवि एक प्रजापति ।
 आपणां इष्टशा। रीतीं विश्वासी देत तो गति ॥ १ ॥
 शृंगारी कवि जें त्याचें विश्व सारें रसें भरें ।
 तोंचि तो वीतरागी जें विश्व नीरस संचरे ॥ २ ॥

हेंच खरें.

उज्जयिनीला भेट देणाऱ्यांना तेथील वत्सराजचरितप्रवीण ग्रामवृद्ध उदयनाच्या
 कथांनीं त्यांचें रंजन करितात—

प्रद्योतस्य प्रियदुहितरं वत्सराजोऽत्र जहे
 हैमं तालद्रुमवनमभूदत्र तस्यैव राज्ञः ।
 अत्रोद्भ्रान्तः किल नलगिरिः स्तम्भमुत्पात्य दर्पा -
 दित्याऽगन्तून्मयति जनो यत्र बन्धूनभिज्ञः ॥ ३४ ॥

प्रद्योताची शुभ-गुण सुता चोरिली वत्स-राजें ।
 त्याचें ताल-द्रुम-वन असें तें सुवर्णें विराजें ।
 उद्दामत्वे नलगिरि-गज ध्वंसुनी स्तम्भ नाचे ।
 वृत्तांतें या मन रमविती वृद्ध येत्या जनांचें ॥ ३४ ॥

प्रद्योतस्य या ऐवजीं चंडस्यात्र असा (संवत् १५२७ कार्तिक) भरतपूरच्या प्रतींत पाठ आहे. प्रद्योताची मुलगी पद्मावती ही वत्सराजाला दिलेली होती. प्रद्योत हा मगधदेशचा राजा होता. पहा—

परिपंथी च तत्रैकः प्रद्योतो मगधेश्वरः ।

तत्तस्य कन्यकारत्नं अस्ति पद्मावतीति यत् ॥

(कथा. स. सा) उज्जयिनीच्या राजाचें नांव चंडमहासेन व त्याच्या मुलीचें नांव वासवदत्ता होतें. हिचें हरण वत्सराजानें तिच्या इच्छेनेंच केलें. (इसलामपूरकर शास्त्री) तालड्रुमवनं—ताडांच्या वृक्षांचें वन. नलागिरिः—उज्जयिनी-भूप चंडसेन याच्या जवळ देवीनें दिलेली तलवार व नडागिरी नांवाचा मोठा हत्ती हीं दोन रत्नें होतीं. पहा—

स खड्गो मत्तहस्तीन्द्रो नडागिरिरिति प्रभो ।

द्वे तस्य रत्ने शक्रस्य कुलिशैरावणाविव ॥ क. स. सा.

स्तंभः—हत्ती बांधण्याचा खांब. उद्भ्रान्तः—दंगा घालूं लागला.

अशा प्रकारच्या वत्सराजाच्या कथा सांगण्यांत पटाईत असलेले वृद्ध जन उज्जयिनीला येणाऱ्या लोकांचें मनोरंजन करतात. आगंतुः—येणारा बांधव.

मेघा, अलकेंतील घोडे, हत्ती, व योद्धे तुझ्याप्रमाणेंच अतुलनीय आहेत—

पत्रश्यामा दिनकरहयस्पर्द्धिनो यत्र वाहाः

शैलोदग्रास्त्वमिव करिणो वृष्टिमन्तः प्रभेदात् ।

योधाग्रण्यः प्रतिदशमुखं संयुगे तस्थिवांसः

प्रत्यादिष्टाभरणरुचयश्चन्द्रहासव्रणाङ्कैः ॥ ३५ ॥ ”

तेथें वर्णें दिनकरहयां स्पर्द्धिती अश्व सारे ।

हत्ती शैलोन्नत मद-जला शिपिती, तूं जसा रे ।

योद्धे लंका-पति-अभिमुखें श्रेष्ठ झाले रणांनीं ।

त्यांची भूषा लघु गणियली चंद्रहास-व्रणांनीं ॥ ३५ ॥

पत्रश्यामाः — हिरव्या रंगाचे; वाहाः — घोडे; उदग्र — उंच; प्रभेदः — मदसाव; अग्रणीः — प्रमुख; संयुगे — युद्धांत. प्रत्यादिष्ट — झिडकारलेले; चंद्रहासः — रावणाचें खड्ग.

व्याकरण—पत्रं इव श्यामाः । दिनकरस्य ह्यैः स्पर्धिनः । शैलवत् उदग्राः । दशमुखं प्रतिगतं यथा स्यात्तथा । चंद्रहासस्य व्रणानां अंकैः । प्रत्यादिष्टा आभरणानां रुक् यैः तादृशाः ।

हा श्लोक उत्तर मेघांतील अलका नगरीच्या वर्णनांत शोभतो. आमच्या मते हा प्रक्षिप्त नाही, हें शैलीवरूनच स्पष्ट आहे.

तेथें मयूर, नृत्यानें तुझें स्वागत करितील. संपत्ति-सागर पहातां पहातां तुझे प्रवास-श्रम शांत होतील.

जालोद्गीर्णैरुपचितवपुः केशसंस्कारधूपै-
बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः ।
हर्म्येष्वस्याः कुसुमसुरभिष्वध्वखेदं नयेथा
लक्ष्मीं पश्यंल्ललितवनितापादरागाङ्कितेषु ॥ ३६ ॥

जालें ये त्या, गुरु तनु तुझी, केश-संस्कार-धूपें ।
बंधु-प्रेमें तुज गृह-शिखी भेट दे नृत्य रूपें ।
सर्वें जेथें कुसुम-सुरभि, स्त्री-पदें रक्तता ते ।
लक्ष्मी-लीला वघत शमवी तूं प्रवास-श्रमांतें ॥ ३६ ॥

जालोद्गीर्णैः — जाळींतून बाहेर फेंकला गेलेला; केश-संस्कारधूपैः — श्रीमान् लोकांच्या द्विया शिरःस्नान केल्यावर केश सुकविण्याकरितां त्यांस चंदनादिकांच्या सुवासांचे धूर देतात. उपचितवपुः — मेघाला (श्लो. ५) धूमापासून बनणारा असें म्हटलें आहे. हा धूम त्यांत मिसळून मेघाची तनु (आकार) गुरु (पुष्ट) झाली, अशी कल्पना. शिवाय सुवासिक धूर घेतल्यानें हुषारी वाटते. हर्म्येषु — वाढ्यांत; लक्ष्मी — संपत्तीची शोभा; कारण ती श्रीमय (श्लो. ३१) आहे. गृह-शिखी — घरीं पाळलेला मोर; मेघ हा मोराचा प्रिय आप्त आहे. त्याला पाहतांच मोर आनंदानें नृत्य करतात. बन्धुप्रीत्या —

बंदु-प्रेमानेच नाच सुचतो, व दत्तनृत्योपहारः—नर्तनाची भेट देतो. कुसुम-सुराभिः—पुष्पगंधानें दरवळणारीं; वनितापादरागः—श्रीमानांच्या द्विया पायांना मेंदीचा तांबडा रंग लावीत असतात.

त्रिभुवनांत पूज्य महाकालेश्वराचें दर्शन—

भर्तुः कण्ठच्छविरिति गणैः सादरं वीक्ष्यमाणः
पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य ।
धूतोद्यानं कुवलयरजोगन्धिभिर्गन्धवत्या-
स्तोयक्रीडानिरतयुवतिस्त्रानतिकैर्मरुद्भिः ॥ ३७ ॥

पद्मस्पर्शी, निरतवनितामज्जनें गंधशाली ।
वायूनें तें उपवन डुलें गंधिनीभोंवतालीं ।
शैवी-कंठा-सम तुज गण प्रेक्षिती आदरेसी ।
जेथें, — त्या - जा त्रिभुवनजनां पूज्य चंडीश्वरासी ॥ ३७ ॥

स्नानतिकैः—जलक्रीडेनें विचित्रवर्णमयः विवरण—जलक्रीडा करणाऱ्या युवतींच्या अंगावरील चंदनाची उटी, कुंकु, केशर वगैरेनीं चित्रवर्ण व चित्रगंधानें मिश्रित अशा गंधवतीच्या तुषारांनीं थबथबलेला (वारा). गंधवती ही लहानशी नदी क्षिप्रेला मिळाली असून उज्जयिनीच्या जवळच पश्चिमेला आहे. कुवलयरजोगन्धिभिः—कमल-परागांनीं सुगंधित अशा पवनानें. भर्तुः कण्ठच्छविः—विष-प्राशनानें शिवकंठ जसा काळा तसाच मेघहि काळसर, म्हणून साम्य, व त्यामुळें गणांचा मेघाबद्दल आदर. गणैः—शंकराचे भक्त. चंडीश्वरः—उज्जयिनींतील महाकालेश्वर; मनोरथ पुरविता—

मर्त्यलोके महाकालं दृष्ट्वा कामितमाप्नुयात् । स्कंदपु. चंडी—पार्वती. तिचा ईश्वर स्वामी तो चंडीश्वरः त्रिभुवनगुरोः—लोकत्रयांतील जनांचा जो गुरु (कृपाकर्ता) त्याचें स्थान-देवालय. चंडीश्वर सर्व जनांना वर देतो म्हणून-त्रिभुवन-जनानां पूज्य-असें म्हटलें आहे तें बरोबर आहे. भर्ता—स्वामी, शंकर । छविः—रंग । धाम—वासस्थान । धूत—हलविलेलें । तिक्त—सुगंधित ।

महाकालेश्वराच्या सायंपूजेचा पुण्यप्रद विधि पहा—

अप्यन्यस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।
कुर्वन्संध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥ ३८ ॥

जार्शी कार्लीं असदृश महाकाल-धामा तरीही ।
अस्ता जाई रवि, जलधरा, तोंवरी तेथ राही ।
संध्या-पूजा-विधि बघत हो दुंदुभी पुण्य-कार्लीं ।
सेवेचें या सकल फल घे गर्जितें भाग्य-शाली ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ — हे जलधर (हे मेघा) अन्यस्मिन् काले (दुसऱ्या भलत्या—
असदृश वेळीं) महाकालं आसाद्य अपि (महाकालेश्वराला पोंचलास तरीदेखील)
यावत् भानुः ते नयनविषयं अत्येति तावत् (सूर्य अस्तास जाईपर्यंत) स्थातव्यं
(तेथेंच थांब—कारण) शूलिनः (शंकाराच्या) श्लाघनीयां (पूज्य) संध्याबलि-
पटहतां (प्रदोषकालीन पूजासमयीं चौघडावादन) कुर्वन् (करीत—तूं) आमन्द्राणां
(किंचित् गंभीर अशा) गर्जितानां (गडगडण्याचें) अविकलं (संपूर्ण) फलं
(फळ) लप्स्यसे (मिळविता होशील.) आसाद्य—पोंचून; स्थातव्यं—तूं
वाट पहावीस; संध्याबलि—सायंपूजा; पटह—चौघडा, दुंदुभी; शूली—
शंकर; आमंद्राणां—गंभीर अशा; अविकलं—पूर्ण.

पूजासमयीचें थाटाचें नृत्य.

पादन्यासैः क्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतैः
रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः ।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान्प्राप्य वर्षाग्रविन्दू-
नामोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान् ॥ ३९ ॥

नृत्ये ज्यांच्या रुमञ्जुमत कीं मेखळा, रत्न मुष्टि— ।

ग्राहें चौच्या अतिक्रवतुर्के ढालुनी हस्त कष्टी ।

त्या वेश्यांच्या नख-पद-सुखा शिंप अग्रांबु-वर्षे ।

त्याही तूंतें भ्रमर-गणसे प्रेषिती नेत्र हर्षे ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—तत्र (तेथें त्या वेळीं) लीलावधूतैः (चातुर्यानिं ढाळलेल्या) रत्नच्छायाखचितवलिभिः (रत्नकांतीनें तेजःपुंज दांड्यांच्या) चामरैः (चवऱ्यांच्या योगानें) क्लान्तहस्ताः (हात दमले अशा) पादन्यासैः (पादक्षेपांनीं) कणितरशनाः (ज्यांचे कमरपट्टे रुमञ्जुमत आहेत अशा) वेश्याः (वारांगना) त्वत्तः (तुझ्याकडून) नखपदसुखान् (नखांकांना सुखविणाऱ्या) वर्षाग्रिबिन्दून् (पावसाचे पहिले थेंब) प्राप्य (लाभून) त्वयि (तुझ्याकडे) मधुकरश्रेणिदीर्घान् (भ्रमर-पंक्तीसारखे दीर्घ) कटाक्षान् (कटाक्ष) आमोक्ष्यन्ते (टांकतील) .

रशना—कमरपट्टा. ज्याला लहान लहान घागऱ्या लावल्या असतात. **कणितं**—नाद. महाकालेश्वरापुढें वेश्या नाच करतांना त्या घागऱ्या वाजतात. **वलिः**—रत्नांकित चामरदंड किंवा मूठ. **क्लान्तहस्ताः**—चौरी धरण्यानें ज्यांचे हात श्रमले आहेत असें म्हटलें आहे त्यावरून त्या देशिक नांवाचें नृत्य करीत होत्या, असें इस्लामपूरकर लिहितात. पहा—

खड्ग, कंदुक, वस्त्रादि, दंडिका, माळ, चामरा ।

किंवा वीणा धरोनी जो नाच त्या “ देशिका ” स्मरा ॥

नख-पद-सुखान् वर्षाग्रिबिंदून्—प्रियकरानें केलेल्या नखचिन्हांवर पाणी पडून बरें वाटावें म्हणून. **वर्षाग्रिबिंदून्**—पावसाळ्यांतील प्रथमवृष्टीचे बिंदु. **मधुकर-श्रेणिः**—भुंग्यांच्या रांगेसारखे नेत्रकटाक्ष त्या तुजकडे आभारप्रदर्शनार्थ पाठवितील. त्या कटाक्षांनीं तुलाही बरें वाटेल.

पूजेनंतर तांडवनृत्यकालीं तूंही सहभागी हो—

पश्चाद्बुच्चैर्भुजतरुचनं मण्डलेनाभिलीनः

सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजपापुष्परक्तं दधानः ।

नृत्यारम्भे हर पशुपतेरार्द्रनागाजिनेच्छाम्

शान्तोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या ॥ ४० ॥

पूजा होतां, पशु-पति करी नृत्य, तैं संधि-रागें ।

जास्वंदी तूं शिवभुज-वना मंडलें व्याप वेगें ।

ताजें नागाजिन पुरव तूं शंकरेच्छा पुरी हो ।

त्वन्निष्ठा ही शमित-नयनें पार्वती स्वस्थ पाहो ॥ ४० ॥

अन्वयार्थ — पश्चात् (नंतर) प्रतिनवजपापुष्परक्तं (ताज्या जास्वंदी पुष्पा-सम लाल असें) सांध्यं तेजः (संधिराग) दधानः (धारण करून) उच्चैः (उंच अशा) भुजतरुवनं (बाहुरूपी तरुंचें वन) मंडलेन अभिलीनः (मंडलाकारानें व्यापून राहून) भवान्या (पार्वतीकडून) शांतोद्वेगस्तिमितनयनं (भीतिनाशामुळें अनिमित्त नेत्रांनीं) दृष्टभक्तिः (पाहिळी गेली भक्ति ज्याची असा-तूं) नृत्यारंभे (तांडवनृत्यारंभीं) पशुपतेः (शंकराची) आर्द्रनागाजिनेच्छां (ओल्या गजचर्माची इच्छा) हर (नाहीशी कर).

पश्चात् — प्रदोषकाळच्या पूजेनंतर. **सांध्यं तेजः**—संधिप्रकाश. अस्त-कालीन पश्चिमाकाशातील रंगांनीं. त्यायोगें तूं जास्वंदीवर्णमय होशील. **भुज-तरु-वना** — शंकराच्या भुजरुपीं वनाला. गजासुराला मारून त्याचें सोललेलें कांतडें उचलून धरितांना शंकराला वीस हातांचा उपयोग करावा लागला. म्हणून वीस हातांवर वनाचें रूपक केले आहे. **मंडलेन** — मंडलाकारानें, चौहोंकडून भोंवतालीं; **नागाजिन** — हत्तीचें चर्म. गजासुर नांवाचा एक प्रबळ राक्षस देवादिकांस फार पीडूं लागला. तेव्हां देवांनीं काशीविश्वेश्वराच्या देवळांत शंकराची आराधना केली. शंकरानें गजासुराचा वध केला. त्याचें कांतडें अंगावर पांघरून पार्वतीपुढें तांडवनृत्य करूं लागला. **हर = पुरव =** — हे मेघा, आतां तूंच नागाजिन हो; म्हणजे तुझ्या जास्वंदी रंगामुळें शंकराला गजचर्माची आठवण होणार नाही. **स्तिमितनयन** — पूर्वीचें तें चर्म ओलें रुधिरानें भरलेलें पाहून पार्वतीला भीति वाटली व तिनें डोळे मिटून घेतले होते. पण आतां कांतड्याच्या केवळ रंगाचा मेघच असल्यामुळें पार्वतीला भीति वाटणार नाही; इतकेंच नव्हे तर ती तुझ्या (त्वन्निष्ठा) निष्ठेमुळें तुझ्याकडे (शमित नयनें) उघड्या डोळ्यांनीं कौतुकानें पहात राहील. अशुब्ध किंवा निर्भय नेत्रांनीं पाहील.

कांहीं शब्द — अभिलीनः — चोहोंकडून व्यापणारा; प्रतिनवं — ताजें
जपापुष्पं — जास्वंदीपुष्प; आर्द्रं — ओलें, ताजें; उद्वेगः — भय.

आतां शहरांतील देखावे—अभिसारिकांना प्रकाश दे—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।
सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम्
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विक्रवास्ताः ॥ ४१ ॥

रामा जातां रमण-सदना गाढ-कृष्णांधकारीं ।
तेथें रात्रीं नर-पति-पथें पूर्ण जो दृष्टि-हारी ।
त्यांना स्वर्णी कष-लिखितशा कांत विद्युल्लतेनें ।
मार्गा दर्शी, लव न भिववी सिंचनें गर्जनेनें ॥ ४१ ॥

रमणवसतिं — प्रियकराच्या घरीं. योषितां — स्त्रियांच्या. अशा रात्रीं
जाणाऱ्या स्त्रियांना अभिसारिका म्हणतात. पहा—

यावया लाविते किंवा स्वयें जाई प्रियांतिका ।
मन्मथार्थीन जी, तीते म्हणतो, अभिसारिका ॥

नरपतिपथः — राजमार्ग; रुद्धालोके — दिसेनासा झाला असतां;
कनकनिकषस्निग्ध — निकषः — कसोटीचा पाषाण; स्निग्ध —
चकाकणारी; कनक — सोने. काळ्या कसोटीच्या पाषाणावर सोने घासलें म्हणजे
चमकत्या रेघा उमटतात तशा काळ्या मेघांतील विद्युल्लतेच्या चमकत्या पिवळ्या
रेघांनीं त्यांना मार्ग दाखव. तूं त्यांना (सिंचने) वृष्टीनें किंवा गर्जनेनें भिववूं
नको. प्रियकराच्या घरीं पोचल्यावर तुझी वृष्टि व गर्जना चालूं देत. कारण पुढील
विलासाला त्या सान्या अनुकूलच आहेत. सूचिभेद्य — निबिड; नक्तं — रात्रीं;
तोयोत्सर्गः — जलवृष्टि; स्तनितं — गर्जना; मुखरः — वाचाळ;
विक्रवाः — भित्त्या.

याप्रमाणे स्फुरून स्फुरून थकलेल्या विद्युल्लतेसह सौधावर रात्रीं विश्रांति घेतल्यावर सूर्योदय होतांच मित्रकार्य स्मरून शीघ्र मार्गाला लाग—

तां कस्यांचिद्भवनवलभौ सुप्तपारावतायां
नीत्वा रात्रिं चिरविलसनात्खिन्नविद्युत्कलत्रः ।
दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान्वाहयेदध्वशेषम्
मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ४२ ॥

झाली श्रांत स्फुरुनि चिरशी वीज जी, त्या स्व-कांता— ।
संगें, सौधावर निजत ते पारवे गा दिनांता ।
तेथें झोपें, अरुण निघतां, शेष-मार्गासि लागे ।
जो घे मित्र-प्रिय-कृति शिरीं, तो झटे तींत वेगें ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ — चिरविलसनात् (बराच वेळ स्फुरण पावल्यामुळें) खिन्न-विद्युत्कलत्रः (थकलेल्या विद्युत्पत्नीसह) भवान् (तूं) सुप्तपारावतायां (पारवे निजलेल्या) कस्यांचित् (कोणत्यातरी) भवनवलभौ (राजवाड्याच्या माळ्यावर) तां रात्रिं नीत्वा (ती रात्र घालवून) दृष्टे सूर्ये (सूर्य उगवतांच) पुनरपि (पुनः) अध्वशेषं (अवशिष्ट मार्ग) वाहयेत् (चालूं लाग) खलु (खरोखर) सुहृदां (मित्रांचें) अभ्युपेतार्थकृत्याः (एक काम करण्याचें अंगावर घेतलेले—लोक) न मन्दायन्ते (आळसानें कानाडोळा करीत नाहीत.)

वलाभिः — छप्पर; पारावताः — कवूतरें; चिर-विलसनं — दीर्घ स्फुरण, लीला. खिन्न — थकलेली; कलत्रं — पत्नी; वाहयेत् — चालीव; अभ्युपेत — स्वीकृत, पत्करला; अर्थकृत्यं — इष्ट क्रिया. पहा—किंतवंगीकृतमुत्सृजन् कृपण-वत् श्लाघ्यो जनो लज्जते । मुद्रा० २. १६

मित्राचा एक हितोपदेश ऐक. किरणें अडवून सूर्याला कोप आणूं नको.

तस्मिन्काले नयनसलिलं योषितां खण्डितानाम्
शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भानोस्त्यजाशु ।
प्रालेयास्त्रं कमलवदनात्सोऽपि हर्तुं नलिन्याः
प्रत्यावृत्तस्त्वयि कररुधि स्यादनल्पाभ्यसूयः ॥ ४३ ॥

निस्तारावीं प्रियतम-करें आंसवें खंडितांचीं ।
 प्रातःकाळीं म्हणुनि ज्ञाणिं तूं वाट सोडी रवीची ।
 पूषाही ये परत उदयीं पद्मिनीच्या पुसाया ।
 वाष्पांबूंते, कर न अडवी, क्रुद्ध होईल वांया ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ — तस्मिन् काले (त्या सूर्योदयाचे वेळीं) खंडितानां योषितां (खंडिता स्त्रियांच्या) नयनसलिलं (डोळ्यांचें पाणी) प्रणयिभिः शांतिं नेयं (प्रियकरांनीं पुसायचें असतें) अतः (म्हणून) भानोः वर्त्म आशु त्यज (सूर्याचा मार्ग शीघ्र सोड.) सः अपि (तो सूर्य देखील) नलिन्याः कमलवदनात् (पुष्करणीच्या मुखकमलावरील) प्रालेयास्त्रं (हिमरूप अश्रू) हर्तुं प्रत्यावृत्तः (पुसून टाकण्यास परत आलेला असतो.) कररुधि त्वयि (तूं त्याचे कर-किरण अडविलेस तर) अनल्पाभ्यसूयः स्यात् (तो बराच रागावेल.)

खंडितानां — खंडितांचीं, वंचित झालेल्यांची. पहा—

अन्यस्त्रीभोगचिन्हांनीं युक्त वल्लभ तो स्वतां ।

जियेपाशीं प्रभातीं ये ती ईर्ष्या-कटु खंडिता ॥

सूर्योदयाच्या संधीस रात्रीं बाहेर गेलेले प्रियकर निराश झालेल्या युवतींची (म्हणजे खंडितांची) समजूत करण्याकरितां घरीं येतील. म्हणून तूं (हे मेघा) सूर्याला रोधूं नको. प्रणयी — प्रियकर; वर्त्म — मार्ग. प्रालेयास्त्रं — हिमाश्रु. प्रत्यावृत्तः — परत आला आहे. सूर्य देखील रात्रीं यामिनीशीं रममाण होऊन प्रभातीं पद्मिनीची समजूत करणार आहे. पद्मिनीचे अश्रुबिंदु (दंव-बिंदु) आपल्या करांनीं (किरणांनीं) तो सूर्य पुसणार आहे.

क्षिप्रेवलून उत्तरेकडे निघालास म्हणजे वाटेंत गंभीरा-धीरांगना भेटेल—

गम्भीरायाः पयसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने

छायात्मापि प्रकृतिसुभगो लप्स्यते ते प्रवेशम् ।

तस्मादस्याः कुमुदविशदान्यर्हसि त्वं न धैर्या-

न्मोघीकर्तुं चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि ॥ ४४ ॥

गंभीरेच्या शुचि-मति-सम-स्वच्छ तोयीं तुझ्या गा ।

त्रिंवाकारा सहज-रुचिरा स्थान लाभेल भोगा ।

मासे लोल, प्रमुदित उड्या, तेच अब्जानुकारी— ।

दृष्टि—क्षेप प्रबल, न तयां डावलूं तूं नकारीं ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थ — ते प्रकृतिसुभगः छायात्मा अपि (तुझे सहजसुंदर प्रतिबिंब देखील) प्रसन्ने चेतसि इव (प्रसन्न अंतःकरणांत जसें तसें) गंभीरायाः सरितः पयसि (गंभीरा नदीच्या प्रसन्न जलांत) प्रवेशं लप्स्यते (प्रवेश मिळवील). तस्मात् (म्हणून) अस्याः (तिचें) कुमुदविशदानि (कमलाप्रमाणें शुभ्र असलेले) चटुलशफरोद्वर्तनप्रेक्षितानि (चंचल मत्स्यांच्या कलाटणीसारखे कटाक्ष) त्वं (तूं) धैर्यात् (गंभीरपणाच्या लहरांत) मोघीकर्तुं न अर्हसि (डावलूं नकोस).

गंभीरा — माळव्यांतील नदी. ती महिदपूरजवळ (नकाशा पहा) क्षिप्रेला मिळते. आजही तिला गंभीरा असें म्हणतात. उदात्तनायिका. प्रसन्न — शुद्ध; छायात्मा — प्रतिबिंबाला; सहज — स्वभावतः, जात्या; लप्स्यते ते प्रवेशं — तूं स्वभावतःच सुंदर असल्यामुळे त्या गंभीरेच्या (तन्नामक स्त्रीच्या) निर्मल अंतःकरणांत तूं पूर्णपणें बिंबशील. तिच्या प्रेममय हृदयांत तुझी मूर्ति आविर्भवेल. उपप्रेक्षितानि — कटाक्ष; म्हणून तूं तिच्या कटाक्षांना मोघीकर्तुं नार्हसि — (डावलूं नको) अनादर करूं नको. चटुलशफरी — (१) चंचल मासे. उद्वर्तनं — त्यांच्या हर्षभरित उड्या. मासे जेव्हां पाण्यांतून वर वेगानें उसळ्या मारतात तेव्हां त्यांच्या पोटाखालील चकाकित भाग चमकतो. ही चमकच नदीचे कटाक्ष होत. हेच मुख्य प्रेमाचें लक्षण होय. तूं तिचे कटाक्ष नायकत्वाच्या दर्पणें विफल करणार नाहीस—व माझ्या कार्याला मात्र विलंब होणार हें खास. कुमुदविशदानि — चंद्रविकासिनी कमलाप्रमाणें. पहा—स ततार सैकतवतीरभितः शफरीपरिस्फुरितचारुदृशः । किरा० ६ । १६

गंभीरेशीं क्रीडेंत मित्रकार्याची विस्मृति तुला होणार—

तस्याः किंचित्करधृतमिव प्राप्तवानरिशाखं

हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।

प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि

ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः ॥ ४५ ॥

सोडी तीरा जल, भिडत तें वेतसां, तें जणों ती ।

रोधी नीळें वसन कटिचें फेडिलें तूंचि, हातीं ।

मित्रा तेथें तव मन रमे हो विलंब प्रवासा ।

स्वादज्ञानी विगत-वसना स्त्री उपेक्षील कैसा ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ — तस्याः (गंभीरा नदीचें) मुक्तरोधोनितंबं (तटरूपी जघनांवरून घसरलेलें) प्राप्तवानीरशाखं (वेतांच्या वांकून पात्रांत आलेल्या फांद्यांना अडकेलेलें म्हणूनच) किंचित्करधृतमिव (हातांनीं किंचित् आंवरून धरलेसैं दिसणारें) नीलं सलिलवसनं (नीळी जलरूपी साडी) हत्वा (ओढून) लंबमानस्य ते (आरूढ ज्ञा लेल्या तुझें) प्रस्थानं (प्रयाण) हे सखे (वा मित्रा) कथं अपि भावि (कष्टानेंच होणार-कारण) ज्ञातास्वादः (शृंगारज्ञ) कः (कोण बरें) विवृतजघनां (प्रकट जघनेला) विहातुं (उपेक्षिण्यास) समर्थः (समर्थ होईल ?)

वानीर म्ह० वेत, कांठावरून वांकून पात्रांत आलेल्या वेतांच्या फांद्यांना अडकलेलें. **करधृतं** — अवरोधासाठीं हातानें धरलेलें. **नीलं** — विरहिणीनें काळें वस्त्र परिधान केलें असतां विरहताप शमतो. गंभीरेचें पाणी निळें होतें. **रोधस्** — कांठ. **नितंबः** — जघन; **लंबमानः** — आरूढ होणारा; **ज्ञातास्वादः** — शृंगारज्ञ; **विवृत-जघन** — उघडा शृंगार भाग. **पार्श्वभूमि** — आटल्यामुळें निळें पाणी कांठापासून सुटून मध्यें आलें होतें. कांठावरून वांकून पात्रावर आलेल्या वेतांच्या फांद्या त्या पाण्याशीं संलग्न झाल्या होत्या. मेघ त्याच्यावर लोंबता होता. **यावर कल्पना** — नदीचें वस्त्र मेघानें ओढल्यामुळें कांठरूपी जघनावरून तें घसरलें आहे. वेतरूपी हातांनीं तें मध्यभागावरील वस्त्र ती सांवरून धरीत आहे. तेथें मेघ रमणार व मित्रकार्य मागें पडणार हें उघड आहे.

पुढें देवगिरीजवळच्या औदुंबरांना पिकविणारा शीत वारा खालीं वहात राहिल. म्हणून तुला त्याचा त्रास होणार नाही—

त्वन्निष्यन्दोच्छ्रुसितवसुधागन्धसंपर्करम्यः

स्रोतोरन्धध्वनितसुभगं दन्तिभिः पीयमानः ।

नीचैर्वास्यत्युपजिगमिषोर्देवपूर्वं गिरिं ते

शीतो वायुः परिणमयिता काननोदुम्बराणाम् ॥ ४६ ॥

देवाद्रीच्या निकट जलदा त्वज्जलें आर्द्र-भूता ।
 भू, तद्गंधे सुरभित, जया तेथ मातंग पीतां ।
 खालीं, शुंडा-विवर-गत जो सुस्वरा छेडिताहे ।
 तो वन्यौदुंबर पिकविता शीतसा वात वाहे ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ — त्वन्निष्पंदोच्छ्वसितवसुधागंधसंपर्करम्यः (तुझ्या वर्षावानें आनंदाचे निश्वास सोडणाऱ्या भूमीच्या सुवासिक संपर्कामुळे रुचिकर असा) दंतिभिः (हत्तींच्याकडून) स्रोतोरंध्रध्वनितसुभगं (शुंडाविवरांत मधुर ध्वनि करीत) पीयमानः (प्राशन केला जात असणारा) काननोदुम्बराणां परिणमयिता (वनांतील औदुंबरांना पिकविणारा) शीतः वातः (गार वायु) देवपूर्वं गिरिं उपजिगमिषोः ते (देवगिरीला जाऊं इच्छिणाऱ्या तुझ्या) नीचैः वास्यति (खालीं वहात राहिल.)

देवगिरी — येथील स्कंद-देवालयाचें वर्णन. हें ठिकाण दशपुर व उज्जनीच्या दरम्यान आहे. झांशीच्या नैर्ऋत्येस ६० मैलांवर देवगड व तेथें कार्तिकेयाचें देऊळ आहे. परंतु उन्हेलच्या वायव्येस १३ मैलांवर “ देवडुंगरी ” आहे. तें हें होय असें कांहीं म्हणतात. असो. सिद्धांतशेखरांतील-श्रीपूर्वो ऽयं पतिर्द्विजपुंगवः- यांतील श्रीपति-प्रमाणेच-“ देवपूर्वं गिरिं ” हा प्रयोग आहे. यांत काव्यहानि नसून उलट कौशल्यच आहे. मंदाक्रांतावृत्त न बदलतां शब्दालाच कवीनें नमविलें आहे. दन्ती हत्ती तापलेल्या भूमीवर वर्षाव होतांच सुगंधी वाफा उसळतात तोच भूमीचा श्वास होय. श्वासानें दुःखाचा ताप कमी होतो. हा थंड सुगंध हत्ती मोठ्या आनंदानें शुंडाग्रांनीं ग्रहण करितात. श्लोक २१ प्रमाणें चार थेंब पडून सुटलेला सुगंध हत्तींना आकर्षित करीत नाही. नीचैः-हा वारा मेघाच्या खालच्या बाजूला वाहून तो वन्य औदुंबरांना पिकवितो. उपजिगमिषुः-जवळ जाऊं इच्छिणारा; परिणमयिता-पिकविणारा.

देवगिरीवर कायम वास्तव्य करणाऱ्या स्कंद देवाला स्नान घालून त्याचा आशीर्वाद घे —

तत्र स्कन्दं नियतवसतिं पुष्पमेघीकृतात्मा
 पुष्पासारैः स्नपयतु भवान्व्योमगङ्गाजलाद्रैः ।
 रक्षाहेतोर्नवशशिभृता वासवीनां चमूना-
 मत्यादित्यं हुतवहमुखे सम्भृतं तद्धि तेजः ॥ ४७ ॥

रक्षाया त्या सुर-पति-चमू शंकरें पूर्वकालीं ।

सूर्या भारी, ज्वलन-वदनीं न्यस्त तेजांश-शाली ।

स्वामी तेथें निवसत त्या पुष्प-मेघ-स्वरूपें ।

स्वर्गगेनें थिबकत अशा, शिंप तूं पुष्प-आर्पें ॥ ४७ ॥

अन्वयार्थ — पुष्पमेघीकृतात्मा (पुष्पमेघ बनून) भवान् (तूं) व्योमगंगा-जलाद्रैः (स्वर्गगेच्या पाण्यानें भिजलेल्या) पुष्पासारैः (फुलांच्या वृष्टीनें) तत्र (देवगिरीवर) नियतवसतिं स्कंदं स्नपयतु (कायम वसति करून राहिलेल्या स्कंद देवाला स्नान घाल. — कारण) तत् हि (तें तरी) वासवीनां चमूनां (इंद्राच्या सैन्याच्या) रक्षाहेतोः (रक्षण करण्याच्या हेतूनें) नवशशिभृता (चंद्रशेखरानें) हुतवहमुखे (अग्नीच्या मुखांत) संभृतं (सांठविलेलें) अत्यादित्यं तेजः (सूर्यतेजाहून श्रेष्ठतर असें तेज आहे.)

वासवी चमूः—इंद्राच्या सेनेचें रक्षण करण्याकरितां. पूर्वी तारकासुराचें इंद्राशीं युद्ध झालें. परंतु योग्य सेनापतीच्या अभावीं इंद्राचा पराभव झाला. इंद्र श्रीशंकरास शरण गेला. शंकर प्रसन्न झाला. सेनापति उत्पन्न करावा म्हणून पार्वतीशीं एकान्तांत असतां, पार्वतीला सहन होईना म्हणून कबूतराच्या रूपानें आलेल्या अग्नीच्या मुखांत शंकरानें आपलें तेज टाकलें. त्यापासून स्वामी कार्तिक उपजला. पुढें त्यानें तारकासुराचा वध केला. **अत्यादित्यं = सूर्याभारी-सूर्याहून वरचढ. हुतवहमुखे—ज्वलन-वदनीं—अग्नीच्या मुखांत. कबूतराच्या रूपानें आलेला. अग्नीचें मुख विशेष पवित्र आहे. पहा, (शंभुरहस्य)**

योग्याचें चित्त, विप्रांचे पाय, सत्कविवाक् तसें ।

गाइचें शोण, अश्वानिस्त्रीमुखा जाण शुद्धसें ॥

संभृतं — टाकिलेलें. अग्नींत जें हवन करितात तें त्या त्या देवतांस पौंचविणारा अग्नि हा दूत आहे असें ऋग्वेदमंत्रांत आहे. **स्वामी**—स्कंद. स्वलन झालेल्या तेजापासून झाला म्हणून स्कंद. अग्नीच्या मुखामुळें अग्निभू, नंतर तें तेज गंगेत पडलें म्हणून गंगेय, तेथून ते सहा कृत्तिकांच्या गर्भांत गेल्यामुळें षाण्मातुर किंवा कार्तिकेय म्हणतात.

नियतवसतिः — कायम राहणारा. तारकासुराला मारल्यानंतर संतुष्ट झालेल्या देवांनीं प्रार्थना केल्यावरून स्कंदानें “ मी देवगिरीवर शंकरासह नित्य राहीन ”—असें सांगितलें (पुराण). **पुष्पमेघीकृतात्मा**—मेघ कामरूपी असल्याने त्याला पुष्पमेघ होतां येतें. **आर्द्र**—ठिपकत. **स्नपय**—शिंप. सिंचनानें स्नान घाल. तें शंकराचें तेज आहे हें सांगण्याचें कारण मेघाला तो शंकराइतकाच पूज्य वाटावा. **भवान्-तूं**. तूं स्वतः त्याला स्नान घाल. **पुष्पासारैः**—पुष्परूपी पाण्यानें. मेघ हा इंद्राचा प्रधान आहे व स्कंदाचा अवतार इंद्राच्या रक्षणार्थ आहे म्हणून स्कंद मेघास प्रिय असला पाहिजे. म्हणून त्यास पुष्पाभिषेक कर—असें यक्षानें सुचविलें आहे.

पार्वतीचा प्रियपुत्र अशा स्कंदाच्या मयूराला तुझ्या ध्वनीनें नाचवून पार्वतीचा आशीर्वाद घे.

ज्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी
पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलप्रापि कर्णे करोति ।
धौतापांगं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरम्
पश्चादद्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः ॥ ४८ ॥

ज्याचें कांतिप्रचुर गळलें पिच्छ तें ती अपर्णा ।
पुत्र-स्नेहें, रचित कमलासंगतीं आत्मकर्णा ।
त्या स्कंदाच्या शिव-शशिकरें शुभ्रनेत्री मयूरा ।
अद्रि-ग्राह्य-ध्वनि घुमवुनी नाचवी सुप्रकारा ॥ ४८ ॥

अन्वयार्थ—यस्य गलितं ज्योतिर्लेखावलयि (ज्याचें गळून पडलेलें, तेजोरेखावर्तुळें असलेलें) बर्हं (मयूराचें पीस) पुत्रप्रेम्णा (पुत्रप्रेमामुळें) भवानी (पार्वती) कर्णे (कानांवर) कुवलयदलप्रापि (कमलाच्या पाकळीच्या संगें) करोति (ठेविते) तं (त्या) हरशशिरुचा धौतापांगं (शंकराच्या चंद्राच्या कांतीनें ज्याच्या नेत्रांच्या कोरी शुभ्र झाल्या आहेत, अशा) पावकेः मयूरं (कार्तिकेयाच्या मयूराला) पश्चात् (पुष्पाभिषेकानंतर) अद्रिग्रहणगुरुभिः (पर्वतांच्या गुहांत घुमणाऱ्या) गर्जितैः (गर्जनांनीं) नर्तयेथाः (नाचायला लाव.)

ज्योतिर्लेखावलायि — तेजोवलायि — तेजःपुंज वर्तुलमय (पिच्छ).
गलितं—सहज गळलेलें. भवानी—पार्वती. शंकराचा यतिवेष असल्यानें
पार्वतीचा वेष पानें, फुलें, मोराचीं पिसें हाच होता. हरशशिरुचा — शंकराच्या
भालावरील चंद्राच्या किरणांनीं धवलित नेत्राचा मोर. मयूरं—स्कंदाचें वाहन
मोर; मेघ गडगडूं लागले म्हणजे मोरही आपला पिसारा उभारून नाचूं लागतात.
पहा — जलदपंक्तिरनर्तयदुन्मदं कलविलापि कलापिकदंबकम् । शिशु० ६।५०

स्कंद व त्याचें वाहन मोर, या उभयतांवर शंकर-पार्वतीचें फारच वात्सल्य
होतें. हे चौघे नेहमीं एकत्र असत. त्यामुळेंच मोरांचे नेत्र शिवशशिकलेच्या
किरणांनीं सतत धवल असत. त्या मोरालाही खूप कर, म्हणजे इंद्र खूप होईल.

पुढें रन्तिदेवाच्या कीर्तिरूपी चंबळा नदीचें दर्शन घे —

आराध्यै नं शरवणभवं देवमुल्लंघिताध्वा
सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।
व्यालम्बेथाः सुरभितनयालम्भजां मानयिष्यन्
स्रोतोमूर्त्या भुवि परिणतां रन्तिदेवस्य कीर्तिम् ॥ ४९ ॥

पूजोनी तो शर-जनु, पुढें चाल, वीणा धरोनी ।
सिद्ध-द्वंद्वें जल-कण-भयें मुक्त-मार्गा क्रमोनी ।
भेटे लोकीं वृषभ-हननें जी प्रसिद्ध प्रवाहें ।
ती श्रीरंती-सुर-जय-नदी आदरें स्वस्थ पाहे ॥ ४९ ॥

अन्वयार्थ — एनं शरवणभवं देवं आराध्य (या शरगवताच्या वेदांत
जन्मलेल्या देवाची आराधना केल्यावर) वीणिभिः सिद्धद्वंद्वैः (वीणाधारी
सिद्धांच्या जोडप्यांनीं) जलकणभयात् मुक्तमार्गः (पावसाच्या तुषारांच्या भीतीनें
मोकळा केलेल्या मार्गानें) उल्लंघिताध्वा (चालून गेल्यावर) सुरभितनयालंभजां
(गोकुळामुळें निर्माण झालेल्या) भुवि स्रोतोमूर्त्या परिणतां (भूलोकीं नदीरूपानें
अवतरलेल्या) रन्तिदेवस्य कीर्तिं (रन्तिदेवाच्या कीर्तीला) मानयिष्यन् (सन्मान
देण्याकरितां) व्यालम्बेथाः (लोंबत रहा-थांब).

शरवणभव — स्कंद; शर नांवाच्या बेटांत जन्मला म्हणून ही संज्ञा. स्कंद-पुराणांतील एका स्तोत्रांत त्याला तीस नांवें आहेत. त्या स्तोत्राचें नांव प्रज्ञावर्धन स्तोत्र. त्याचे पठनानें मूक देखील वाचस्पति होतो. रन्तिदेवः — विन्ध्यपर्वताच्या उत्तरपायथ्यावर माळव्यांत दशपुर हें राजधानीचें शहर होतें. तेथील राजा रंति देव हा भरतकुलांत उत्पन्न झालेला एक राजा होता. त्यानें गोसवादि पुष्कळ यज्ञ करून कीर्ति मिळविली. त्या यज्ञांत गाई वृषभ-पशु इतके मारिले कीं, त्यांच्या चर्माचा ढीग पाझरून जो द्रव निघाला त्याची नदी झाली. ती चर्मापासून निघाली म्हणून तिला चर्मण्वती हें नांव पडलें. सांप्रतचें नांव चंबळा. (नकाशा पहा) कीर्तिम् — गोयज्ञाच्या द्वारें पुण्य व कीर्ति. सिद्ध-द्वंद्व — अष्टसिद्धीनें युक्त अशी योनिविशेष. वीणा धरून गायनानें स्कंदाची सेवा करीत असलेलीं जोडपीं. मानयिष्यन् — या रंतिदेवाच्या कथेला महाभारतांत व्यासमहर्षींनीं देखील स्थान दिलें आहे म्हणून आदरपूर्वक. सुरभिः — कामधेनु-गाय; आलंभः — हिंसा; वीणाभिः — वीणायुक्त; व्यालंबेथाः — थांब.

चर्मण्वतीचें पाणी प्यावयास तूं खालीं उतरलास म्हणजे एक लांब मोत्याचा सर व मध्यें एक नीलमणि — अशी तिला हाराची शोभा येईल:—

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम् ।
प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्यं दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम् ॥ ५० ॥

सिंधूचा जो गुरु, लघु दिसे अंतरें, त्या प्रवाहीं ।
पानार्थें तूं जंव उतरसी केशवी-वर्ण-वाही ।
तें सूक्ष्मत्वे खचर बघती, एक शोभे स्वलीले ।
हा भू-मुक्ता-सरचि गुरुशा मध्यगें इंद्रनीलें ॥ ५० ॥

अन्वयार्थ — शार्ङ्गिणः वर्णचौरे त्वयि (कृष्णाचा वर्ण चोरणारा तूं) जलं आदातुं अवनते (सति) (जल घेण्यासाठीं खालीं उतरलास म्हणजे) गगनगतयः (आकाशमार्गानें जाणारें सिद्धादि देवयोनिविशेष) नूनं दृष्टीः आवर्ज्यं (खरोखर आपली दृष्टि रोखून) तस्याः सिन्धोः (त्या चर्मण्वती नदीचें) पृथुं अपि दूरभावात्

तनुं प्रवाहं (रूंद असूनही दूरांतरामुळें अरूंद दिसणारा प्रवाह) स्थूलमध्येंद्रनीलं (मध्यभागीं मोठ्या इंद्रनील पदकाचा) भुवः एकं मुक्तागुणं इव (एक मोत्यांचा सरच असा) प्रेक्षिष्यन्ते (पाहतील).

शार्ङ्गिणो वर्णचौरं — केशवीवर्ण — नीलवर्ण । सिंधोः — चर्मण्वतीचा. गगनगतयः — देवगंधर्वादि स्वर्गस्थ योनि. इंद्रनीलः — एक शोभिवंत नीलमणि. कल्पना — चर्मण्वती दीर्घ पांढरी नदी, पृथ्वीच्या गळ्यांतील एक प्रदीर्घ मुक्ताहार त्याच्या मधोमध या नीलवर्ण मेघाचा इंद्रनीलमणि शोभतो. मध्यगं — मध्यभागीं ओंविलेला. स्थूल — टप्पोरा.

पुढें दशपुर लागेल. तेथें थांबूं नको. तरीपण तेथील स्त्रियांचे नाचरे डोळे पहात पहात पुढें जा.

तामुत्तीर्यं ब्रज परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां
पक्ष्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णशारप्रभाणाम् ।
कुन्दक्षेपानुगमधुकरश्रीमुषामात्मविश्वम्
पात्रीकुर्वन्दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम् ॥ ५१ ॥

तीं लघोनी भ्रुकुटि-बलनीं दक्षशां; पापण्यांचें ।
नाचें चित्र-द्युतिमय अशां; कुंदनामें फुलांचे- ।
लोभें लोल-भ्रमर सदृशां; त्या दहापूर-नारी- ।
नेत्रां, पात्र स्वतनु करुनी हो पुढें मार्ग-चारी ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थ — तां उत्तीर्य (त्या चंबळेला ओलांडून) परिचितभ्रूलताविभ्रमाणां (भ्रुकुटिभंग-विलास जाणणाऱ्या) पक्ष्मोत्क्षेपात् (पापण्यांच्या नाचामुळें) उपरि-विलसत्कृष्णशारप्रभाणां (वरपर्यंत विचित्र प्रभा चमकणाऱ्या) कुंदक्षेपानुगमधुकर-श्रीमुषां (कुंदपुष्पांच्या हेलकाव्याबरोबर हेलकावे घेणाऱ्या भ्रमरांचें सौंदर्य चोरणाऱ्या) दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानां (दशपुरांतील स्त्रियांच्या डोळ्यांच्या अभि-लाषाला) आत्मविंबं (आपलें स्वरूप) पात्रीकुर्वन् (पात्र करीत) ब्रज (पुढें चालूं लाग).

आतां दशपूर येणार. दशपूर : दहापूर, सांप्रतचें मंदसोर. तेथील स्त्रियांचे नेत्र भ्रुकुटि-वलनीं दक्ष आहेत. त्यांच्या पापण्यांचा नाच पहा. कुंदफुलावरच्या भ्रमराप्रमाणें लोल — अशीं विशेषणें दिलीं आहेत. अर्थ सोपा आहे. भ्रमरांचा रंग काळा व कुंदपुष्पाचा पांढुरका भाग भोंवतालीं दिसतो. तेच नेत्रकटाक्ष होत. दशपुरवासिनी स्त्रियांच्या कटाक्षांना पात्र हो म्हणजे त्यांच्या चांगला दृष्टीस पड. वास्तविक दशपुरांत प्रेक्षणीय कांहींच नाहीं तरी देखील स्त्रियांचे चंचल नेत्र तरी पाहून पुढें जा, असें कवीनें आपुलकीच्या भावनेनें सांगितलें आहे; नीचैर्गिरीपासून दशपुरापर्यंतच्या वर्णनांत त्या टापूशीं कालिदासाचा असलेला पूर्ण परिचय व्यक्त होतो. व्यतिरिक्त वर्णनांत प्रत्यक्ष भेट देऊन होणारे बाह्यज्ञानच दिसतें. या टापूंत तो बालपणापासून सतत वावरलेला दिसतो. तो दशपूरचा रहिवासी असावा. येथून उज्जयिनी वगैरे सर्व स्थळें जवळच आहेत. वारंवार जाण्यायेण्यानें महाकालेश्वर व उज्जयिनी प्रिय झाली होती. प्रत्यक्ष उज्जयिनीस राहण्याचें कारण नाहीं. तेथील दरबारांत असण्याचें कारण नाहीं. तरी स्मिथ वगैरेनीं निष्कारण त्याच्या अंगावर दरबारी पोषाख चढविला आहे. शेकस्पीयर कोणत्या दरबारांत होता ?

पक्ष्मन् — पापणी; विभ्रमः — विलास; शार — पांढरट; क्षेपः — हालचाल; अनुगः — अनुसरणारा; श्रीगुषां — सौंदर्य चोरणाऱ्यांचें.

तेथून बराच दूर गेल्यावर उत्तरेला कुरुपांडवांच्या युद्धाची स्मृति देणाऱ्या ब्रह्मावर्त-भागाला दुरूनच भेट दे —

ब्रह्मावर्तं जनपदमथ च्छायया गाहमानः
क्षेत्रं क्षत्रप्रधनपिशुनं कौरवं तद्भजेथाः ।
राजन्यानां शितशरशतैर्यत्र गाण्डीवधन्वा
धारापातैस्त्वमिव कमलान्यभ्यवर्षन्मुखानि ॥ ५१ ॥

ब्रह्मावर्तीं मग जन-पदीं विंववोनी स्व-काया ।
हिंसा-कांड-स्मृतिमय कुरु-क्षेत्र तें जा पहाया ।
धारांनीं तूं विपुल कमला, तेंवि तो सव्य-साची ।
तेथें शीर्षे खर-शर-शतें छेदिता हो नृपांची ॥ ५२ ॥

अन्वयार्थ — अथं ब्रह्मावर्तं जनपदं (नंतर ब्रह्मावर्तनामक देशाला) छायाया गृहमानः (छायारूपानें ओलांडून जाणारा — तूं) क्षत्रप्रधनपिशुनं तत् कौरवं क्षेत्रं भजेथाः (त्या क्षत्रियांच्या युद्धांची आठवण देणाऱ्या कुरुक्षेत्राला जा). यत्र (ज्या ठिकाणी) गाण्डीवधन्वा (गाण्डीवधनुर्धारी अर्जुन), शितशरशतैः (असंख्य तीक्ष्ण बाणांनी) राजन्यानां मुखानि (राजे लोकांच्या शीर्षावर) धारापातैः कमलानि त्वं इव (तूं जसा जलधारांनीं कमलांवर) अभ्यवर्षत् (वर्षाव करिता झाला.)

ब्रह्मावर्त — हस्तिनापूरच्या वायव्येस सरस्वती व दृषद्वती या नद्यांमधील प्रदेश. स्वायंभुव मनु येथें राहतो. **स्व-काया** — केवल छायारूपानेंच प्रवेश कर. कारण क्षेत्र, पीठ व आश्रम या स्थलांत प्रवेश केला तर तीन रात्री तेथें राहिलेंच पाहिजे, असें धर्मशास्त्र आहे. ज्याला राहावयाला सवड नाही त्यानें वरील स्थलांस उजवी घालून जावें. मेघाला थांबायला वेळ नाही म्हणून छायारूपानेंच प्रवेश कर. **प्रधन** — हिंसाकांड — कुरुपांडव युद्ध व तेथील संहार. **गाण्डीवधन्वा** — अर्जुन. **शितशरशतैः** = खर-तर-शतैः = तीक्ष्ण अशा शेंकडों शरांनीं; **शित** — तीक्ष्ण; **कुरु-क्षेत्र** — प्रसिद्ध धर्मोत्पादक युद्धभूमि. **गाहमानः** — प्रवेश करणारा; **क्षत्र** — क्षत्रिय; **पिशुन** — सूचक; **राजन्यानां** — राजांचे.

कुरुक्षेत्र पवित्र आहे. तरी तेथील हाडे, कवट्या पाहून अशुद्ध झाल्यावर शुद्ध कसा होऊं म्हणशील तर सारस्वत तीर्थानें शुद्ध हो—

हित्वा हालामभिमत रसां रेवतीलोचनाङ्गां
बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।
कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-
मन्तःशुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ५३ ॥

त्यागी मद्या प्रिय, सतत जें रेवती-हस्त अर्पी ।
बंधु-स्नेहें समर-विमुखी राम तो ज्या पया पी ।
त्या, गा, सारस्वत-शुचि-जला प्राशुनीयां, विलोकीं ।
तूही अंतर्धवल-गुण हो बाह्य काळें असो कीं ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ — बंधुप्रीत्या समरविमुखः (कौरवपांडवांच्या स्नेहामुळे युद्ध-पराङ्मुख झालेला) लांगली (बळराम) रेवतीलोक्तांकां अभिमतस्सां (रेवतीनेत्रांचें प्रतिबिंब पडलेली, मधुरस्वादाची सुरां श्रेयस्वित्वा (अभिमत) सारस्वती-सिपेवे (ज्यांचे सेवन करिता झाला) तासां सारस्वतीनां अपां (त्या सारस्वती-नदीच्या जलांचें) अभिगमं कृत्वा (सेवन केल्यावर) त्वं अपि सौम्य (हे मेघा, तू देखील) अंतःशुद्धः भविता (अंतर्दामीं शुद्ध होशील) वर्णमात्रेण कृष्णः (बाह्य वर्ण काळा असे ना कां).

बंधु-प्रीत्या — कुरुपांडवांचें चुलत भावाचें नातें होतें व ते सर्व बलराम व श्रीकृष्ण यांचे आतेभाऊ होते, शिवाय कौरव त्यांचे व्याही असून दुर्योधन हा बलरामाचा गदायुद्धामध्ये शिष्य होता. अशा वेळीं श्रीकृष्ण पांडवांचा साहाय्यकर्ता सखा झाला म्हणून उदासीन होऊन बळराम तीर्थयात्रेस निघून गेला (उद्योगपर्व). लांगली — बलराम. तीर्थयात्रेस जाऊन सरस्वतीनदीच्या कांठीं राहिला. रेवती — बलरामाची पत्नी. कृतयुगांतील रैवत राजाची ही मुलगी. सुरापान — रेवती — बरोबर सहपान करितांना तिच्या नेत्रांचें प्रतिबिंब मद्यांत पडल्यानें तें अधिक रुचिकर. पहा — रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ शिशु० २, १६। सरस्वती — कुक्षेत्रांत ही नदी विशेष पवित्र मानतात. पहा — गंगा कनखले पुण्या कुक्षेत्रे सरस्वती ।

सुरेचा त्याग कां केला — तीर्थयात्रेला निघून बलराम नैमिषारण्याला पांचला. तेथें ऋषी सत्र करीत होते, त्यांनीं त्याचा आदर केला. परंतु सूत पौराणिकांनीं त्याला उत्थापन दिलें नाहीं. त्यावरून बलरामानें त्याचा वध केला. त्याच्या प्रायश्चित्तार्थ ऋषींच्या आज्ञेवरून एक वर्ष ब्रह्मचर्य व सर्व विषयत्यागाचा संकल्प त्यानें केला, म्हणून सुरेचा त्याग घडला. पहा — (भाग - स्कंध १०). हाला — मद्य; अभिगम — सेवन.

पुढें अपार पुण्यदायक गंगेचें दर्शन घे—

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपांक्तिम् ।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलक्ष्मोर्मिहस्ता ॥ ५४ ॥

अन्वयार्थ — अथं ब्रह्मावर्तं जनपदं (नंतर ब्रह्मावर्तनामक देशाला) छायाया गृहमानः (छायारूपानें ओलांडून जाणारा — तूं) क्षत्रप्रधनपिशुनं तत् कौरवं क्षेत्रं भजेथाः (त्या क्षत्रियांच्या युद्धांची आठवण देणाऱ्या कुरुक्षेत्राला जा). यत्र (ज्या ठिकाणीं) गाण्डीवधन्वा (गाण्डीवधनुर्धारी अर्जुन), शितशरशतैः (असंख्य तीक्ष्ण बाणांनीं) राजन्यानां मुखानि (राजे लोकांच्या शीर्षावर) धारापातैः कमलानि त्वं इव (तूं जसा जलधारांनीं कमलांवर) अभ्यवर्षत् (वर्षाव करिता झाला.)

ब्रह्मावर्त — हस्तिनापूरच्या वायव्येस सरस्वती व दृषद्वती या नद्यांमधील प्रदेश. स्वायंभुव मनु येथें राहतो. **स्व-काया** — केवल छायारूपानेंच प्रवेश कर. कारण क्षेत्र, पीठ व आश्रम या स्थलांत प्रवेश केला तर तीन रात्री तेथें राहिलेंच पाहिजे, असें धर्मशास्त्र आहे. ज्याला राहावयाला सवड नाही त्यानें वरील स्थलांस उजवी घालून जावें. मेघाला थांबायला वेळ नाही म्हणून छायारूपानेंच प्रवेश कर. **प्रधन** — हिंसाकांड — कुरुपांडव युद्ध व तेथील संहार. **गाण्डीवधन्वा** — अर्जुन. **शितशरशतैः** = खर-तर-शतें = तीक्ष्ण अशा शेंकडों शरांनीं; **शित** — तीक्ष्ण; **कुरु-क्षेत्र** — प्रसिद्ध धर्मोत्पादक युद्धभूमि. **गाहमानः** — प्रवेश करणारा; **क्षत्र** — क्षत्रिय; **पिशुन** — सूचक; **राजन्यानां** — राजांचे.

कुरुक्षेत्र पवित्र आहे. तरी तेथील हाडें, कवट्या पाहून अशुद्ध झाल्यावर शुद्ध कसा होळं म्हणशील तर सारस्वत तीर्थानें शुद्ध हो—

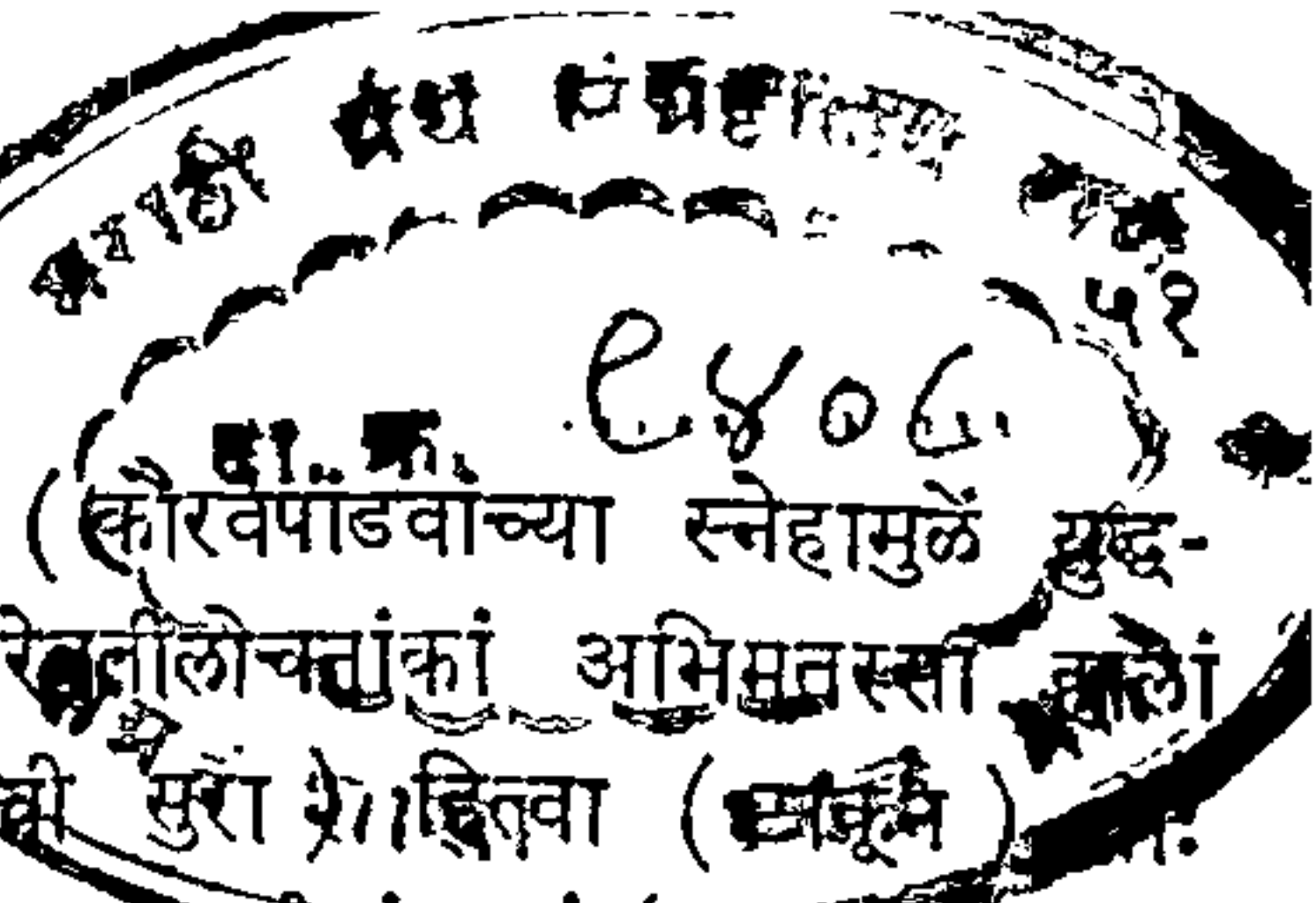
हित्वा हालामभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्गां
बन्धुप्रीत्या समरविमुखो लाङ्गली याः सिषेवे ।
कृत्वा तासामभिगममपां सौम्य सारस्वतीना-
मन्तःशुद्धस्त्वमपि भविता वर्णमात्रेण कृष्णः ॥ ५३ ॥

त्यागी मद्या प्रिय, सतत जें रेवती-हस्त अर्पी ।

बंधु-स्नेहें समर-विमुखी राम तो ज्या पया पी ।

त्या, गा, सारस्वत-शुचि-जला प्राशुनीयां, विलोकीं ।

तूही अंतर्धवल-गुण हो बाह्य कालें असो कीं ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ — बंधुप्रीत्या समरविमुखः (कौरवपांडवांच्या स्नेहामुळे सुद्ध-
पराङ्मुख झालेला) लांगली (बळराम) रेवतीलोचतुंकां अभिसृतस्ती (रेवतीनेत्रांचें प्रतिबिंब पडलेली, मधुरस्वादोची सुरा श्राद्धित्वा (अर्जुन)
सिपेवे (ज्यांचे सेवन करिता झाला) तासां सारस्वतीनां (त्यां सरस्वती-
नदीच्या जलांचें) अभिगमं कृत्वा (सेवन केल्यावर) त्वं अपि सौम्य (हे मेघा, तूं
देखील) अंतःशुद्धः भविता (अंतर्दामीं शुद्ध होशील) वर्णमात्रेण कृष्णः
(बाह्य वर्ण काळा असे ना कां).

बंधु-प्रीत्या — कुरुपांडवांचें चुलत भावाचें नातें होतें व ते सर्व बलराम व
श्रीकृष्ण यांचे आतेभाऊ होते, शिवाय कौरव त्यांचे व्याही असून दुर्योधन हा
बलरामाचा गदायुद्धामध्ये शिष्य होता. अशा वेळीं श्रीकृष्ण पांडवांचा साह्यकर्ता सखा
झाला म्हणून उदासीन होऊन बळराम तीर्थयात्रेस निघून गेला (उद्योगपर्व).
लांगली — बळराम. तीर्थयात्रेस जाऊन सरस्वतीनदीच्या कांठीं राहिला. रेवती —
बळरामाची पत्नी. कृतयुगांतील रैवत राजाची ही मुलगी. सुरापान — रेवती —
बरोबर सहपान करितांना तिच्या नेत्राचें प्रतिबिंब मद्यांत पडल्यानें तें अधिक
रुचिकर. पहा — रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ शिशु० २, १६।
सरस्वती — कुरुक्षेत्रांत ही नदी विशेष पवित्र मानतात. पहा — गंगा कनखले
पुण्या कुरुक्षेत्रे सरस्वती ।

सुरेचा त्याग कां केला — तीर्थयात्रेला निघून बलराम नैमिषारण्याला
पांचला. तेथें ऋषी सत्र करीत होते, त्यांनीं त्याचा आदर केला. परंतु सूत
पौराणिकांनीं त्याला उत्थापन दिलें नाहीं. त्यावरून बळरामानें त्याचा वध केला.
त्याच्या प्रायश्चित्तार्थ ऋषींच्या आज्ञेवरून एक वर्ष ब्रह्मचर्य व सर्व विषयत्यागाचा
संकल्प त्यानें केला, म्हणून सुरेचा त्याग घडला. पहा — (भाग - स्कंध १०).
हाला — मद्य; अभिगम — सेवन.

पुढें अपार पुण्यदायक गंगेचें दर्शन घे—

तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजावतीर्णां
जह्नोः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपांक्तिम् ।
गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शंभोः केशग्रहणमकरोदिन्दुलम्बोर्मिहस्ता ॥ ५४ ॥

तेथोनी जा कनखल-नगा-संनिध, स्वर्णदी जी ।

शैल-स्रस्ता, सगर-तनयां स्वर्ग-सोपान-राजि ।

अंबेच्या त्या भ्रुकुटि-बलना फेंस-रूपे हंसोनी ।

वेढी चंद्रा-सह शिव-जटा उर्मि-रूपी करानीं ॥ ५४ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात् (तेथून) अनुकनखलं (कनखल पर्वताजवळ) शैलराजावतीर्णा (हिमालयावरून खालीं आलेल्या) सगरतनयस्वर्गसोपान-पंक्तिं (सगराच्या पुत्रांना स्वर्गगमनार्थ जिना अशा) जहोः कन्यां गच्छेः (जन्हुकन्ये — जान्हवीकडे जा) या (जी) गौरीवक्त्रभ्रुकुटिरचनां (गौरीच्या कपाळावरील आठ्यांना) फेनैः विहस्य इव (आपल्या फेसानें हांसूनच जणूं) इन्दुलमोर्मिहस्ता (लहरीरूप हात चंद्राला भिडवून) शंभोः केशग्रहणं अकरोत् (शंकराचे केश धरिती झाली.)

कनखलं — गंगाद्वाराचा कनखल पर्वत. पहा —

खलः को नाम मुक्तिं वै भजते तत्र मज्जनात् ।

अतः कनखलं तीर्थं नाम्ना चक्रुर्मुनीश्वराः ॥

स्वर्णदी — स्वर्गंगा. शैलराज० — हिमालयावरून घसरलेली. स्वर्ग-सोपान — सूर्यवंशांतील सगराला साठ हजार पुत्र होते. सगरानें शंभर अश्वमेधांचा संकल्प केला. मध्येच इंद्रानें त्याचा घोडा चोरून कपिल ऋषींच्या मागें बांधिला. सगराचे पुत्र शोध करीत कपिलाच्या आश्रमांत येऊन त्यालाच चोर म्हणाले. कपिलानें शाप देऊन त्या सर्वांना दग्ध केलें. पुढें त्याच वंशांतील भगीरथानें त्यांचा उद्धार व्हावा म्हणून, घोर तपश्चर्या करून, गंगेला स्वर्गांतून भूमीवर आणलें. सगरपुत्रांचा उद्धार झाला. (भाग. स्कं. ९) सगरराजाच्या पुत्रांस स्वर्गास जाण्यास भागीरथी साधनीभूत झाली म्हणून तिला कवीनें — स्वर्गाच्या जिऱ्याच्या पायऱ्या — असें म्हटलें आहे. केशग्रहण — या स्थलीं गंगेच्या फेंसावर हंसण्याची उत्प्रेक्षा आहे. पार्वतीच्या आठ्या पाहून गंगा हंसली व आपल्या लाटा-रूपी करानीं मस्तकीच्या चंद्रासह शंकराच्या जटा ओढते अशी उत्प्रेक्षा. जलाघातादृहासोग्रां फेननिर्मलहासिनीम् । रामा० अयो० । शब्दार्थ सुलभज्ञेय आहेत.

तूं गंगेचें पाणी पितांना द्वितीय गंगा यमुना संगमाची शोभा येईल.

तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पश्चार्धलम्बी

त्वं चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यग्भः ।

संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासौ

स्यादस्थानोपगतयमुनासंगमेवामिरामा ॥ ५५ ॥

गंगा-तोया स्फटिक-विमला प्यावया बुद्धि होतां ।

वांकोनी दिग्गज-सदृश तूं पूर्वभागेंचि येतां ।

त्वच्छाया जै सरकत पुढें शुभ्र-गंगेंत थारें ।

अस्थानीं हा घटित यमुना-संगम स्निग्ध वाटे ॥ ५५ ॥

अन्वयार्थ — व्योम्नि (आकाशांत) पश्चार्धलंबी सुरगज इव (मागील अर्ध्या भागानें लोंबणाच्या दिग्गजाप्रमाणें जणूं) अच्छस्फटिकविशदं (निर्मल स्फटिकाप्रमाणें स्वच्छ असलेलें) तस्याः अंभः (त्या गंगेचें पाणी) तिर्यक् पातुं त्वं तर्कयेः चेत् (तिरपा राहून पिण्याचा विचार केलास तर), सपदि (लगेच) स्रोतसि संसर्पन्त्याः भवतः छायाया (प्रवाहाबरोबर चालणाऱ्या तुझ्या छायेमुळें) असौ (ही गंगा) अस्थानोपगतयमुना संगमा इव (निराळ्याच ठिकाणीं यमुनेशीं संगम झाल्याप्रमाणें) अभिरामा स्यात् (मनोहर दिसेल.)

सुरगज — दिग्गज । अच्छ — निर्मल । विशदं — शुभ्र । संसर्पन्त्याः — डौलानें पुढें पुढें सरकणाऱ्या । अस्थान — प्रयागाव्यतिरिक्त स्थानीं हा दुसरा संगम. भागीरथीचें उदक पांढरें व यमुनेचें पाणी काळें — तशी मेघाची काळी छाया (यमुनेच्या पाण्यासारखी) भागीरथीवरून जाऊं लागली म्हणजे त्या संगमाचा भास होऊन ती गंगा अधिक सुंदर दिसेल. उपगत — प्राप्त । अभिरामा — सुंदर. कलिंदकन्या मथुरां गतापि गंगोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ रघु० ६।४८ ।

हिमाचलाचें आरोहण करितांना विश्रांतीकरितां त्याच्या शृंगावर बैस—

आसीनानां सुरभितशिलं नाभिगंधैर्मृगाणाम्

तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः ।

वक्ष्यस्यध्वश्रमाविनयने तस्य शृङ्गे निषण्णः

शोभां शुभ्रात्रिनयनवृषोत्खातपङ्कोपमेयाम् ॥ ५६ ॥

पार्श्वी ज्याच्या सुरभित-शिला नाभि-सारंग-संगें ।
 जो कीं गंगा-जनक हिमवान् शुभ्र त्या पोंच अंगें ।
 त्याच्या शृंगीं श्रम शमविण्या स्वस्थ तूं वसतांना ।
 भासे कीं हा चिखल वृषभें फेंकिला खेळतांना ॥ ५६ ॥

अन्वयार्थ — आसीनानां मृगाणां (बसलेल्या मृगांच्या) नाभिगंधैः सुरभित-शिलं (कस्तूरीच्या सुवासानें सुवासिक शिला असलेल्या) तस्याः एव प्रभवं (त्या गंगेचेंच उगमस्थान असलेल्या) तुषारैः गौरं अचलं प्राप्य (बर्फामुळें शुभ्र असलेल्या पर्वताला पोंचून). अध्वश्रमविनयने (प्रवास-श्रम नाहीसे करण्याकरितां) तस्य शृंगे निपण्णः (त्वं) (त्याच्या शृंगावर तूं बसला असतां) शुभ्रत्रिनयनवृषोत्खात-पंकोपमेयां शोभां (शुभ्ररंगाच्या शंकराच्या नंदीनें उकरलेल्या चिखलाशीं साम्य असणारी शोभा) वक्ष्यसि (तूं धारण करिशील.)

आसीन — बसलेले । सुरभितशिला — सुवासित शिला । नाभिगंध—मृग — कस्तूरी-मृग । प्रभव — जन्मस्थान । तुषार — बर्फ । वक्ष्यसि — धारण करिशील । विनयन — निराकरण । शृंग — शिखर । उत्खात पंक् — उकरलेला चिखल. श्वेतहिमालयावर काळा मेघ, जणूं नंदीनें क्रीडेनें फेंकलेला चिखलच. वृष — नंदी ।

तेथें चमरी-प्राण्यांना दावाग्नि पीडा देऊं लागला तर प्रचंड वृष्टीनें अग्नि शमवून उत्तमपुरुषाची प्रौढी तुला लाभेल.

तं चेद्द्वयौ सरति सरलस्कन्धसंघट्टजन्मा
 बाधेतोल्काक्षपितचमरीवालभारो दवाग्निः ।
 अर्हस्येनं शमयितुमलं वारिधारासहस्रे—
 रापन्नार्तिप्रशमनफला संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५७ ॥

शाखा-घर्षें, प्रबल पवनें, देवदारु-स्फुलिंगें ।
 शैला, दाव ज्वलित-चमरी-पुच्छ, जांचेल वेगें ।
 तें तूं त्यातें करुनि शमवी वृष्टि धारा-शतांची ।
 कां कीं आर्तप्रशमन खरी संपदा उत्तमांची ॥ ५७ ॥

अन्वयार्थ — वायौ सरति (सति) — (वारा वाहात असताना) सरलस्कंध-
संघट्टजन्मा (देवदाराच्या फांद्यांच्या घर्षणाने उत्पन्न झालेला) उल्काक्षपित-
चमरी-वालभारः द्वाग्निः (आपल्या ठिणग्यांनी वनगाईचे केश जाळणारा वणवा)
तं (हिमाद्रिं) बाधेत चेत् (त्या पर्वताला बाधू लागला तर) एनं (या दावानलाला)
वारिधारासहस्रैः (आपल्या हजारों जलधारांनी) अलं शमयितुं अर्हसि, (पूर्ण
शमवून टाक) हि (कां कीं) आपन्नार्तिप्रशमनफलाः (आर्ताची आर्ति नाहीशी
करण्याचें ध्येय — हींच) उत्तमानां संपदः (उत्तमजनांची खरी संपत्ति होय.) पद्मा —
सा लक्ष्मीरूपकुसुते यथा परेषाम् । किरा० ७.२८ ।

सरल — देवदार । स्कंध — शाखा । संघट्ट — घर्षण । उल्का —
ठिणग्या । क्षपित — दग्ध । चमरी — वनगाई । बाल — केश । द्वाग्नि —
वणवा । आपन्न — संकटग्रस्त । आर्ति — पीडा. पीडितांचें चिंताविमोचन हींच
उत्तमांची खरी संपदा होय.

शरभ प्राणी तुझ्या वाटेत बाधा करितील तर त्यांना गारांनी झोडपून काढ —

ये संरम्भोत्पतनरभसाः स्वाङ्गभङ्गाय तस्मि-
न्मुक्ताध्वानं सपदि शरभा लङ्घयेयुर्भवन्तम् ।
तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिपातावकीर्णान्-
के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥ ५८ ॥

कोपे येतां शरभ उडुनी आत्मनाशा विचारे ! ।
दूरस्था त्वां क्रमण करुनी त्वत्पथा लंघितां रे ।
गारा-धारा सतत करुनी ध्वस्त वेगें करावे ।
अव्यापारीं शटत जन जो तो तिरस्कार पावे ॥ ५८ ॥

अन्वयार्थ — तस्मिन् (त्या हिमाद्रीवर) संरम्भोत्पतनरभसाः ये शरभाः
(कोपाविष्ट वेगवान् उड्या मारणारे जे शरभ) मुक्ताध्वानं भवन्तं (त्यांच्या टप्प्याच्या
बाहेर असलेल्या तुझ्यावर) सपदि स्वाङ्गभङ्गाय लंघयेयुः (आपले हातपाय मोडून
घेण्यासाठी, एकदम कदाचित् उड्या मारतील — तर) तान् तुमुलकरकावृष्टिपाता-
वकीर्णान् कुर्वीथाः (जोरांच्या गारांच्या दाट मान्याने झोडपून काढ — कारण)

निष्फलारंभयत्नाः के वा परिभवपदं न स्युः (व्यर्थं व्यापारांत प्रयत्न करणारे कोण बरें फजीत होणार नाहींत ?)

शरभ — आठ पायांचा वनपशु. सरंभः — तुझा मुक्तध्वनि असह्य वाटून कोपानें. हत्तीशीं व सिंहाशीं या शरभाचें वैर आहे. आकाशांत काळ्या मेघानें शरभाला हत्तीची भ्रांति होते व शरभ त्याचें अंगावर धांवून जातो. स्वांगभंगः — हल्ला करण्याकरितां त्यांनीं उड्या मारल्या तरी त्यांचेच अवयव भंग पावतात. तूं उंच असल्यामुळें तुला ते पोचूं शकत नाहींत.

पुढें हरीच्या पादमुद्रेला प्रदक्षिणा घाल. कारण ती स्थिरपद देणारी आहे.

तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्धेन्दुमौलेः
शश्वत्सिद्धैरुपहतबलिं भक्तिनम्रः परीयाः ।
यस्मिन्दृष्टे करणविगमादूर्ध्वमुद्धृतपापाः
संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धधानाः ॥ ५९ ॥

त्या पाषाणीं प्रकट दिसते पादमुद्रा शिवाची ।
फेरी घाली प्रणतिसह, जी पूज्य सिद्धें सदाची ।
लाभे श्रद्धान्वित - जन - मनां दर्शनं पाप - शांति ।
देहांतीं ते स्थिर - गण - पदां निश्चयें पात्र होती ॥ ५९ ॥

अन्वयार्थ — तत्र (तेथें हिमाद्रीवर) दृषदि व्यक्तं (एका शिलेवर उमटलेल्या) शश्वत् सिद्धैः उपहतबलिं (नेहमी योगी जनांनीं पूजिलेल्या) अर्धेन्दुमौलेः चरणन्यासं (शशिशेखर शंकराच्या पादमुद्रेला) भक्तिनम्रः (सन्) परीयाः (भक्तिभावानें नम्र होऊन प्रदक्षिणा घाल) यस्मिन् दृष्टे (जिचें दर्शन झालें असतां) उद्धृतपापाः (निष्पाप होणारे) श्रद्धधानाः (श्रद्धाळू भक्त) करणविगमात् ऊर्ध्वं (देहत्यागानंतर) स्थिरगणपदप्राप्तये (शिवगणांच्या शाश्वत पदाला पोचण्यास) संकल्पन्ते (समर्थ होतात.)

तत्र — हिमालयावर । दृषदि — शिलेवर । चरणन्यासः — पादमुद्रा, हरकी पायरी. अर्धेन्दुमौलेः — शंकराचा । उपचितः — रचित । बलिः — पूजा । परीयाः — प्रदक्षिणा घाल । करणं — देह । विगमः — त्याग । ऊर्ध्वं — नंतर ।

उद्धृतं — निरस्त । संकल्पन्ते — समर्थ होतात । स्थिरं—शाश्वत । पदं — स्थान । अविनाशी शिवगणांचें पद । श्रद्धाधानाः — श्रद्धावान्,

पूजासमयीं संगीतांत सहभागी होऊन ईशसेवेचें पुण्य घे.

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किन्नरीभिः ।
निर्हादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्या-
त्संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥ ६० ॥

वेणु - छिछ्द्रीं पवन शिरतां वाजते गोड गीति ।

निष्ठा - पूर्ण त्रिपुर - जय त्या किन्नरी आळवीती ।

जै त्वन्नादें मुरजसम ती कंदरीं साथ गाजे ।

संगीताची तव शिव-पदीं साग्र-सेवा विराजे ॥ ६० ॥

अन्वयार्थ—अनिलैः पूर्यमाणाः कीचकाः (वाच्यानें भरणारे कळक) मधुरं शब्दायन्ते (गोड ध्वनि काढीत असतात.) संसक्ताभिः किन्नरीभिः त्रिपुरविजयः गीयते (भक्त्यासक्त किन्नर स्त्रिया त्रिपुरविजय गातात.) मुरजे ध्वनिः इव कंदरेषु ते निर्हादः स्यात् चेत् (मृदंगांतील ध्वनीप्रमाणें पर्वतगुहांत तुझा आवाज जर घुमेल तर) तत्र (तेथें) ननु (खरोखर) पशुपतेः (शंकराच्या) संगीतार्थः (संगीतोद्देश) समग्रः भावी (पूर्ण होईल.)

त्रिपुरजय — विद्युन्माली, रक्ताक्ष, हिरण्याक्ष या तीन दैत्यांनीं मयासुराकडून सुवर्ण, रौप्य व लोह यांचीं तीन पुरें करविलीं व ते देवांस फार त्रास देऊं लागले. शंकरानें त्यांचा नाश केला. या कथेला त्रिपुर-विजय म्हटलें आहे. हा विजय किन्नर नित्य आळवीत असतात. मुरज-इव - साथीकरता, मेघगर्जनारूपी मृदंग-ध्वनि-समग्र भावी — संपूर्ण सेवा होईल.

शीघ्र गमन करायचें तर तीं तीं दृश्यें झटकन् बघून कौचरन्धांतूनच पुढें जा—

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषान्
हंसद्वारं भृगुपातियशोवर्त्म यत्कौश्वरन्ध्रम् ।
तेनोदीचीं दिशमनुसरोस्तिर्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥ ६१ ॥

तीं तीं दृश्ये हिमनग-तटीं लघुनी संभ्रमाने ।
 हंस-द्वारे भृगुपति-कृते क्रौंच-रन्ध्रे क्रमाने ।
 ऊर्ध्वा जातां, वळत तनु तै थाट तो त्वत्तनूचा ।
 भासे काळा बलि-नियमिता वामनी पाद साचा ॥ ६१ ॥

प्रालेयाद्रिः — हिमालय पर्वत । उपतटं — तटाजवळ । अतिक्रम्य — ओलांडून । विशेषान् — विशिष्ट दृश्ये (नकाशांत पहा). पादमुद्रेच्या पुढे के दारनाथ, बद्रीनाथ, नंदादीप वगैरे आतांपर्यंत सांगितल्याहून भिन्न अशीं । तिर्यक् — वळलेला । आयामः — लांबी । हंसद्वार — परशुराम पूर्वी स्कंदाबरोबर धनुर्विद्या शिकत होता. उभयतांत स्पर्धा होती. स्वामी कार्तिकापाशीं पैज माहून, परशुरामाने क्रौंच पर्वतावर बाण फेंकून, आरपार भोंक पाडले. त्या भोंकाला “ भृगुपतियशोवर्त्म ” असें कवीने म्हटले आहे. या विवरांतून हंसपक्षी मानससरोवरांतून इकडे येतात व परत जातात. म्हणून हंसद्वार. क्रौंचः — हिमालयाच्या एका उंच शिखराचें नांव. श्यामः पादः — वामनावतारीं बळीला पाताळीं घालते देळीं, विष्णूनें दोन पावलांनीं स्वर्गलोक, मृत्युलोक हे दोन व्यापिले. तिसऱ्या पाटलाला जागा नसल्यामुळे तो लांबवून बळीच्या मस्तकीं ठेवून त्याला पाताळांत दडविले. (भाग० स्कंध ८.)

अलकेची आधारभूमि जो कैलास त्याचें तुला आश्चर्यकारक दर्शन घडेल —

गत्वा चोर्ध्वं दशमुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसंधेः
 कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः ।
 शृङ्गोच्छ्वायैः कुमुदत्रिशदैर्यो वितत्य स्थितः खम्
 राशीभूतः प्रतिदिनमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः ॥ ६२ ॥

सांधे ज्याचे दश-मुख-भुजे त्रस्त, शैथिल्य येई ।
 त्या कैलासा अमर-वनिता-दर्पणा भेट देई ।
 शुभ्रं शृंगें, कुमुद-शुचि जीं उंच आकाश-गामी ।
 त्यांचा संघ प्रति-दिन गमे शांभवी हास्य नामी ॥ ६२ ॥

अन्वयार्थ — ऊर्ध्वं च गत्वा (आणि तेथून वर जाऊन) दशमुखभुजो-
च्छ्वासितप्रस्थसंधेः (रावणाच्या भुजांनीं शिखरांचे सांधे खिळखिळे झालेल्या)
त्रिदशवनितादर्पणस्य (सुरद्विगांच्या आरशाप्रमाणें असलेल्या) कैलासस्य अतिथिः
स्याः (कैलासपर्वताचा पाहुणा हो.) यः (जो कैलास) कुमुदविशदैः शृंगोच्छ्रायैः
(रात्रिकमलाप्रमाणें शुभ्र अशीं उंच शृंगें) खं वितत्य (आकाशाला व्यापून)
राशीभूतः (पुंजह्पानें) त्र्यंबकस्य (शंकराच्या) प्रतिदिनं (रोजच्या रोज)
अट्टहासः इव स्थितः (विकट हास्यच कीं काय अशीं उभीं आहेत).

ऊर्ध्वं गत्वा — उत्तरेकडे जाऊन । **उच्छ्वासितं** — सैल केले. शक्तीच्या
गर्वानें रावणानें हिमालय उचलला होता. त्यामुळें त्याचे सांधे शिथिल झाले.
पहा — समुत्क्षिपन् यः पृथिवीभृतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः । त्रसत्पुषाराद्रि-
सुताससंभ्रमस्स्वयं ग्रहाश्लेषसुखेन निष्क्यन् । शिशु० १, ५० । **प्रस्थ** — शिखर ।
सांधेः — सांधा । **त्रिदश** — देव । **अतिथिः स्याः** = पाहुणा हो; भेट दे ।
उच्छ्रायः — उंची । **विशद** — स्वच्छ । **खं वितत्य** — आकाशाला व्यापून ।
अट्टहासः — तिमजली हास्य । **स्वच्छः पांडरीं शिखरं** — त्यांचा समूह. कैलास
पांडरा — हास्यही पांडरें म्हणून ही उत्प्रेक्षा. **पहा** — गिरीशाट्टहास-कैलासकाश-
निकाशमूर्त्या... । दशकु० ।

मेघा, तुला बळरामाच्या शेल्याची शोभा येईल —

उत्पश्यामि त्वयि तटगते स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे
सद्यः कृत्तद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य ।
शोभामद्रेः स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्रीम्
अंसन्यस्ते सति हलभृतो मेचके वाससीव ॥ ६३ ॥

शैल श्वेत-प्रभ जणुं नवा खंड कां हस्ति-दंती ।
त्याच्या पार्शीं स्थित तव तनू कज्जल-श्याम-कांति ।
स्कंधीं गोरा हलधर उभा घेउनी कृष्ण-शेला ।
वाटे, तेणें स्तिमित-नयनें भोग्य ही अद्रि-लीला ॥ ६३ ॥

अन्वयार्थ — स्निग्धभिन्नाञ्जनाभे त्वयि तटगते (सति) (तुळतुळीत खललेल्या
काजळाची कांति असलेला तूं तटप्रांतीं गेलास म्हणजे) सद्यःकृत्तद्विरदरदनच्छेद-

गौरस्य तस्य अद्रेः (नुकत्याच कांपलेल्या हस्तीदंत-खंडाप्रमाणे असलेल्या त्या पर्वताची) मेचके वाससि अंसन्यस्ते सति (काळा शेला खांद्यांवर घेतलेल्या) हलभृतः शोभां इव (बलरामाच्या शोभेप्रमाणे) स्तिमितनयनप्रेक्षणीयां भवित्रीं शोभां उत्पश्यामि (अनिमिष नेत्रांनी पहाण्यालायक होईल असे मला वाटते) ।

स्निग्ध — कुळकुळीत । भिन्नं — घोटलेले । आभ — सदृश । सद्यः — ताजे । कृत्त — कांपून काढलेले । च्छेद — खंड । गौर — पांढरा । स्तिमित — अनिमिष । भवित्रीं — होणारी । अंसः — खांदा । न्यस्ते — ठेविलेले । हलभृत् — बलराम । मेचक — काळे । वासस् — वस्त्र-शेला । बलराम गोरा असून तो निळीं वस्त्रे धारण करीत असे म्हणून त्याला नीलांबर असे नांव आहे. गोरा बळराम, त्याच्या खांद्यांवर काळा शेला; गोरा हिमालय त्याच्या शिखरावर नीळा मेघ — ही उत्प्रेक्षा । पहा — व्यपगतमदरामस्यानुसस्मार लक्ष्मी-मसितमधरवासो विभ्रतः सीरपाणेः । किरा० ४, ३८ ।

कैलासाला पोंचल्यावर मेघा, तुला पार्वतीच्या चरणसेवेचे भाग्य लाभेल —

हित्वा तस्मिन्भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विचरेत्पादचारेण गौरी ।
भङ्गी भक्त्या विरचितवपुः स्तम्भितान्तर्जलौघः
सोपानत्वं कुरु मणितटारोहगायाऽग्रयायी ॥ ६४ ॥

क्रीडा-शैलीं विहरत दिसे पार्वती पादचारी ।
हस्ता दे जै भुजग-वल्या टाकुनी तो स्मरारी ।
तै जा तूं हो हिम-घन, करी खंड-रूपी स्वकाया ।
निर्मी रम्य स्वतनु-पदिका रत्न-पीठीं चढाया ॥ ६४ ॥

अन्वयार्थ — तस्मिन् क्रीडाशैले (त्या क्रीडा पर्वतावर) भुजगवलयं हित्वा (सर्पाचे कंक्रण टाकून) शंभुना दत्तहस्ता गौरी (शंकराने हस्ताधार दिलेली पार्वती) पादचारेण च यदि विचरेत् (जर पायानेच चालू लागेल — तर तूं) अग्रयायी (पुढे होऊन) स्तम्भितान्तर्जलौघः (आपल्यातील पाणी घन करून) भङ्गी (खंडात्मक होऊन) भक्त्या विरचितवपुः (त्वं) (व्यवस्थित रचलेल्या आपल्या

शरीराचा) मणितटारोहणाय (रत्नपीठावर चढण्याकरितां) सोपानत्वं कुरु (तूं पार्वतीचा सोपान हो.)

हित्वा — टाकून । क्रीडाशैल — क्रीडापर्वत । कैलास—मेरु-मंदर व गंधमादन हे चार पर्वत देवांनीं महादेवाच्या क्रीडेकरितां उत्पन्न केले आहेत. (शंभुरहस्य) भंगी भक्त्या — भंगी — कांड, खंड । भक्ति — रचना । खंडरूपी रचना । सापोनः — जिना । मणितट — रत्नपीठ । पदिका — जिना, शिडी.

कैलासावरील देवांगनांशी तुझा चांगला परिचय होईल —

तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्धृनोद्गीर्णतोयम्
नेष्यन्ति त्वां सुरयुवतयो यन्त्रधारागृहत्वम् ।
ताभ्यो मोक्षस्तव यदि सखे घर्मलब्धस्य न स्यात्
क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयेस्ताः ॥ ६५ ॥

निःसंदेहें अमर-ललना टोंचुनी कंकणांनीं ।
कारंजे त्या करित तुजसी वर्ष-धारा-शतानीं ।
घर्माता त्या तुज न करिती मुक्त जें कोलि-लोला ।
तैं तूं त्यांना भिवव करुनी घोरशा गर्जनेला ॥ ६५ ॥

अन्वयार्थ — तत्र (कैलासावर) सुरयुवतयः (देवांगना) त्वां (तुलां) वलयकुलिशोद्धृनोद्गीर्णतोयं यन्त्रधारागृहत्वं अवश्यं नेष्यन्ति (बांगड्यांच्या टोकांनीं ओरखाडून बहिर्वाही पाण्याचें कृत्रिम स्नानगृह निश्चितपणें बनवितील) (हे) सखे (वा मित्रा) घर्मलब्धस्य तव (उन्हाळ्यांत लाभलेल्या तुझी) ताभ्यः मोक्षः यदि न स्यात् (त्यांच्यापासून सुटका झाली नाही तर) क्रीडालोलाः ताः (क्रीडेंत रंगलेल्या त्यांना) श्रवणपरुषैः गर्जितैः भीषयेः (कर्णकर्कश गर्जनांनीं त्यांना भिवव) .

वलयं — कंकण । कुलिशं — टोंक, अग्र । उद्धृनं — प्रहार । उद्गीर्णं — फेकलेलें । मोक्षः — मुक्ति । परुष — कठोर । भीषयेः — भिवव । घर्मः — याचा-चौकेर कारंज्यांची आकांक्षा उत्पन्न करणारा, ग्रीष्ममध्यांतून पुढें सरकलेला, घर्मप्रसवी ग्रीष्म — असा स्पष्ट अर्थ आहे. रघुवंश सर्ग १६

श्लो० ४३ — घर्मः आजगाम — म्हणजे अगदी पातळ कपडे घालण्यास शिकविणारा घर्मप्रसवी ग्रीष्म आला-हाच अर्थ सिद्ध होतो. (पहा — आमचा — कालिदास-काल-पृ. ४५, ले० ८६.)

या शंकरप्रिय पर्वतावर तुला अनेक दिवस अनेक रमणीय भोग लाभतील —

हेमांभोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः
कुर्वन्कामं क्षणमुखपटप्रीतिमैरावतस्य ।
धुन्वन्कल्पद्रुमकिसलयान्यंशुकानीव वातै-
र्नानाचेष्टैर्जलद ललितैर्निर्विशेस्तं नगेन्द्रम् ॥ ६६ ॥

स्वर्णाब्जांचें जनक जल तें गोड पी मानसाचें ।
होवोनी तूं मुख-पट करी कोड ऐरावताचें ।
झोके दे त्या सुर-तरु-दलां, अंशुका जेंवि वारा ।
ऐशा चेष्टा करत अचलीं भोग घे सुप्रकारा ॥ ६६ ॥

अन्वयार्थ — (हे) जलद (वा मेघा) मानसस्य हेमांभोजप्रसवि सलिलं आददानः (मानससरोवराचें सुवर्णकमलें प्रसवणारें पाणी तूं घेत असतां) ऐरावतस्य (ऐरावताला) क्षणमुखपटप्रीतिं कामं कुर्वन् (क्षणभर मुखवस्त्राचा आनंद देत) कल्पद्रुमकिसलयानि अंशुकानि इव वातैः धुन्वन् (रेशमी वस्त्राप्रमाणें कल्पवृक्षाचे कोंवळे अंकुर वाऱ्यानें हालवीत) ललितैः नानाचेष्टैः (क्रीडामय नाना चेष्टा करीत) तं नगेन्द्रं निर्विशेः (त्या पर्वतश्रेष्ठाचा यथेच्छ उपभोग घे.)

हेमांभोज — सुवर्णकमल । प्रसवि — निर्माण करणारें । आददानः — पिणारा । काम — इच्छा, लाड । मुखपट — पर्जन्य पडत असतां हत्तीचें तोंड भिजून त्रास होऊं नये म्हणून त्याच्या तोंडावर वुरखा टाकतात; या चालीला अनुलक्षून यक्ष मेघास सांगतो — तूंच त्या ऐरावताच्या मुखावरील वुरखा हो. निर्विशेः — कैलास हा मेघाचा सहजमित्र आहे. मित्राच्या घरीं यथेच्छ विहार कर.

अशा कैलासाच्या मांडीवरच जणूं बसलेली अलका-अलकापुरी तूं सहज ओळखशील.

तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्तगङ्गादुकूलाम्
 न त्वं दृष्ट्वा न पुनरलकां ज्ञास्यसे कामचारिन् ।
 या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना ।
 मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥ ६७ ॥

स्वैरें जा कीं, दिसत जणुं ती नाथ-कैलास-अंकीं ।
 गंगा-वस्त्र स्वलित वधतां ओळखूं ये तुला कीं ।
 वर्षा-कालीं सतत अलका-कामिनी सौध-शीर्षे ।
 धारा-मुक्ता-सर जणुं धरी अभ्र-केशांत हर्षे ॥ ६७ ॥

उत्संगः — मांडी. अंक । प्रणयिनः — प्रियकराच्या । स्रस्तं — निसटलेलें ।
 दुकूलं — वस्त्र । कामचारिन् — वाटेल तिकडे जाऊं शकणारा । वः काले —
 तुमच्या कालीं, वर्षा कालीं । उद्गारः — क्षेप, सिंचन । विमान — सात मजली
 इमारत । अलकं — केस । अभ्रवृंदं — मेघसमूह ।

कामचारिम् — मनाला येईल तेव्हां गेलास कीं लागलींच. उत्प्रेक्षा —
 (१) कैलासः प्रियपुरुष, अलकावती : कामिनी. (२) गंगा खालीं निसटलेलीं : वस्त्र
 निसटलेलें, सातमजली उंच हवेल्यांनीं शोभणारी ती अलकावती, (पर्जन्यकालीं,
 कामिनी स्त्री मोत्याच्या सरांत गुंफलेली वेणी जशी धारण करते, त्याप्रमाणें)
 उदकस्राव करणाऱ्या मेघाच्या समुदायास नेहमीं धारण करते.

॥ कवीनां पतये नमः ॥

॥ मेघदूत-त्रिविक्रमा ॥

(उत्तरमेघ)

समश्लोकगुणें मूलश्लोकीं सौलभ्य येतसें ।
तयें आवश्य त्या टीपा विमर्शादिक देतसे ॥

वा मेघा, तुझ्याप्रमाणेंच उत्तुंग अशा प्रासादांनीं गजबजलेली अलका पहावी असें
तुला खात्रीनें वाटेल — कारण —

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः
संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः
प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ ६८ ॥

प्रासादीं त्या ललित वनिता, चित्रकें, गीत, पाही ।
तुंगाग्रें, तीं मणि-मय-तलें, हीं विशिष्टें तुझींही ।
विद्युन्नारी, शबल धनु तें, गर्जना स्निग्ध, गाजे ।
व्योम-स्पर्शी, सलिल-मय तूं, साम्य हें साग्र साजें ॥६८॥

मेघा, तूं (विद्युत्वन्तं) विद्युतरूपी स्त्रीयुक्त तर ते प्रासाद (ललितवनिताः)
नाजूक स्त्रियांनीं युक्त; तूं (सेन्द्रचाप) इंद्रचापानें युक्त तर ते अनेक चित्रांनीं युक्त;
तुझ्या ठायीं गंभीर गर्जना तर तेथें (प्रहतमुरजाः) मृदंगवादन; तूं श्वेतजलमय तर
ते श्वेतरत्नखचितभूमीचे; तूं उंच तर ते (अभ्रंलिहाग्राः) गगनचुंबी शिखराचे :
याप्रमाणें — तीं तीं विशिष्टें पहातां ते प्रासाद तुझ्याशीं बरोबरी करणारे आहेत.
अनुवादावरून साम्याचे तपशील सहज समजतात. पहा— प्रासादमभ्रंक्रषमाससाद ।
नै. ६, ५७.

मेघा, अलकत सतत सहाही ऋतु नांदतात हें तुला तेथील द्वियांच्या विभूषेवरून दिसेल —

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धम्
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ ६९ ॥

हातीं लीला-कमल, अलकीं गुंफिलीं बाल-कुंदें ।
लोध्रांचें जें कुसुम-रज तें आनना गौरता दे ।
वेंणी-पाशीं नव-कुरवकें, स्थान कर्णीं शिरीषा ।
भांगीं नीपा, तव अनुचरा, तेथ ही स्त्री-विभूषा ॥ ६९ ॥

अनुवादावरून अन्वय व अर्थ हे दोन्ही सहज समजण्यासारखे आहेत. अनुविद्धं — (बालकुंदांची) गुंफण । प्रसवानां रजः — (लोध्र) कुसुमांचे पराग । पाण्डुता — गोरेपण । श्रीः — शोभा । चूडापाशे — बुचब्द्यांत । नवंकुरवकं — ताजीं कोरांटीचीं फुलें । सीमन्ते — भांगामध्ये । त्वदुपगमजं — तुझ्या आगमनाबरोबर येणारें ।

शब्द — लीला-कमलं — मौजेनें हातांत धरलेलें कमल. हें शरदतूचें चिन्ह. बालकुंदा० — यांचा प्रादुर्भाव (माघ) हेमंतांत व प्रौढी शिशिरांत. बाल शब्दानें हेमंत घ्यायचा. अलकीं — केसांत. लोध्र० — एक फूल. शिशिराचें चिन्ह. कुरवकं — कोरांटीचीं फुलें. वसंताचें चिन्ह. शिरीषं — फूल. ग्रीष्माचें चिन्ह. नीपं — कदंब. वर्षाऋतूचें चिन्ह. (अलकंत एका कालीं सहाही ऋतु असतात.)

यक्षांचें वैभव व भोग ऐकून तेथें शीघ्र जावें असें तुला वाटेल —

यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूतम्
त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ ७० ॥

तारा-विंबे कुसुम-मयशा तेथ सौधाग्र-भागी ।
जाती यक्ष स्फटिक-विमलीं घेत संगें शुभांगी ।
वाजे मोदें मुरज घन-सा संथ त्या मंजु-घोषीं ।
पीती पीती रति-मधु जया कल्पवृक्ष प्रपोषी ॥ ७० ॥

शब्द — सितमणिः—स्फटिकमणि । हर्म्यस्थलानि—मद्य पिण्याच्या जागा । छाया—प्रतिबिंब । सहायाः—सहचर । मधु—मद्य । रतिफलं—रतिप्रोत्साहक (मद्य) । पुष्करं—मृदंग । पहा—द्विरदकराग्रे पद्मे खड्ग-फले व्योम्नि वायभांडमुखे । अगदे जले च तीर्थे पुष्करमष्टासु निर्दिष्टम्—हलायुधः । आहत—वाजविलेले । ज्योति० रचितानि—तान्यांचीं प्रतिबिंबे—तींच कुसुमें त्यांनीं शोभणारीं हर्म्यस्थले । तान्यांचीं प्रतिबिंबे गच्चीवरील स्फटिकभूमीवर उमटल्यामुळे ती पुष्पमय दिसते । उत्तमस्त्रीसहायाः—संगें शुभांगी घेऊन । आसेवन्ते—यथास्थित पितात । शनकैः—सावकाशपणें । त्वद्गंभीरध्वनिषु—तुझ्या गंभीरध्वनीसारख्या मृदंगाच्या संथ आवाजांत.

अलकेंतील यक्षकन्या एक खेळ खेळतात. तो कोणता व कोठें म्हणशील तर ऐक —

मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्धिः
मन्दाराणामनुतटरुहां छायाया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्रीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ७१ ॥

ज्यांतें गंगा—शिशिर—पवन स्पर्श दे हर्षकारी ।
तीरीं छाया सुर—तरु—कृता जेथ संताप वारी ।
स्वर्णी रेती स—मणि धरुनी वद्ध—मुष्टींत धन्या ।
तेथें “शोधा” म्हणत अमरां इष्ट त्या यक्ष—कन्या ॥७१॥

मन्दाकिनी—गंगा । स्वर्गांतल्या गंगेला मन्दाकिनी म्हणतात । सलिल-शिशिरैः—जलानें शीतल । मन्दारः—कल्पवृक्ष । ऊष्णं—उकाडा ।

अन्वेष्टव्यैः—ओळखावयाचे । कनकसिकता—सुवर्णरेती । मुष्टिनिक्षेप-
गूढैः मणिभिः—मुठींत लपविलेल्या मण्यांनीं । गुप्तमणि नांवाचा मुलीचा खेळ
दारिद्र्यामुळे आतां गजगे घेतात । एकी का बेकीचा खेळ. पहा —

वाळूंत झांकुनी रत्नें एकी कीं बेकि सांग ना ।
नांव गुप्तमणि — क्रीडा रमवी कन्यका—मना ।

गंगेवरचा वारा व कल्पतरूची छाया देखील या कुमारिकांची सेवा करतात.

कामुक यक्षांची चपळाई पहा तर खरी —

नीवीबन्धोच्छ्वसितशिथिलं यत्र विम्बाधरणाम्
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुंगानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
हीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥ ७२ ॥

नीवी—ग्रंथि स्वलत, पट हो सैल यक्षांगनांचा ।
फेडाया तो चपल कर ये काम—मत्त—प्रियांचा ।
लज्जामूढा, उफळत मणि—ज्योत ती मालवाया ।
दीपीं चूर्णा उधळित तरी यत्न ते जात वांया ॥७२॥

नीवीबंधः—नित्यांची गांठ । उच्छ्वसितं—सुटणें । क्षौमं—वसन ।
रागात्—अनुरागामुळें । अनिभृतकरः—चपल. हस्त । आक्षिपत्सु—
ओढीत असतां । अर्चिस्तुंगान्—किरणांमुळें उंच ज्योतींचे । हीमूढ—कांहीं
न सुचल्यामुळें लज्जामूढ । चूर्णमुष्टिः—गुलाल, बुक्का यांची मूठ । पहा — रतौ
ह्रिया यत्र निशाम्य दीपान् । शिशु० ३-४५ ।

तुझ्यासारखे मेघ तेथें काय चेष्टा करतात ते पहा —

नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमीः
आलेख्यानां नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशो जालमार्गैः
धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ७३ ॥

वायु प्रेरी भवन—शिखरीं त्वत्समां तोयदांते ।
 तेही तेथें नव—जल—कर्णे नासुनी चित्र—जाते ।
 भीति—ग्रस्तां—सम मग, जसा धूम, जाती गवाक्षा ।
 धूम्राकारें निपुण करिती जर्जरें आत्मरक्षा ॥७३॥

नेत्रा नीताः — (सतत गतिना) वायूनें प्रेरिलेले । त्वाद्दशाः जलमुचः—
 तुझ्यासारखे मेघ । विमानाग्रभूमीः—सौधशिखरावर । आलेख्यानां—
 चित्रांचे । दोषमुत्पाद्य—नासवून, चित्रांचे रंग जलकणांनीं विघडवून ।
 शंकास्पृष्टा इव—भीतिग्रस्तांप्रमाणें । जालमार्गैः—धुराब्ज्यांनीं । धूमोद्गारा-
 नुकृतिनिपुणाः—धूमाच्या बहिर्गमनाचें अनुकरण करण्यांत निपुण ।
 जर्जराः—पिंजून । निष्पतंति—बाहेर पडतात । कल्पना—अंतर्गृहांत
 संचार करणाऱ्या दूतानें (वायूनें) तेथें नेलेले उप-पति (मेघ) व्यभिचारदोष
 (नासुनी) उत्पन्न करून, मग भ्रांतिग्रस्त होऊन वेपांतरानें (जर्जरें धूम्राकारें)
 दिडींतून कसेंबसे बाहेर पडतात, तसें मेघ चित्रें विघडवून खिडक्यांतून बाहेर
 पडतात.

अलकेंत चंद्रकांत-मण्यांचा उपयोग कसा करतात तें पहा —

यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासितानाम्

अङ्गलानि सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।

त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशीथे

व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ७४ ॥

वाजू होतां तव तनु, विधु-स्पर्शनें चंद्र—कांत ।

पर्यकीं ते स्रवत, धृत जे तन्तुजालें, निवान्त ।

शीतें स्रावें सुरत—जनित ग्लानि नाशे स्त्रियांची ।

रात्रीं मुक्ति प्रियकर—करांतूनि होतां तयांची ॥७४॥

आलिंगनात् उच्छ्वासितानां—विळख्यांतून मुक्त झालेल्यांचे । तंतु-
 जालावलंबाः—मच्छरदाणीवर लोंबते । तव संरोधस्य अपगमात् विशदैः

—तुझे आच्छादन दूर झाल्याबरोबर निर्मल चंद्रकिरणांनी वगैरे —
चंद्रकांतः — एक मणि । चंद्रकिरणस्पर्शाने तो पाझरतो । पर्यंकावरील
मच्छरदाणी भिजली म्हणजे रति-दाह शांत होतो. पहा — सायं शशांककिरणाहत-
चंद्रकान्तनिष्यंदनीरनिकरेणकृताभिषेकाः । शिशु० ४,५८ ।

अलकेंतील वैभ्राजनामक बहिरुपवन —

अक्षय्यान्तर्भवन्ननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रुद्रायद्भिर्धनपतियशः किन्नरैर्यत्र सार्धम् ।
वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥ ७५ ॥

ज्यांच्या गेहीं अमर-धन ते यक्ष घेती विलासी ।

संगे गाण्या धनपति-यशा सुस्वरां किन्नरांसी ।

रोजी जाती बहिरुपवनीं रम्य वैभ्राजनामीं ।

स्व-वैश्यांशीं निभृत-वचनें भोगिती भोग कामी ॥७५॥

अक्षय्य-धनं — अक्षय धन. धनपतियशः — कुबेरकीर्ति. किन्नरी —
गायक. बहिरुपवनं — बाह्य उपवनांत. वैभ्राजाख्यं — चैत्ररथ नांवाचे जे
कुबेराचे प्रख्यात वन त्याचेच हे दुसरे नांव. विभ्राज नांवाचा एक शंकराचा गण.
त्याने या वागेचे रक्षण केल्यावरून त्याला त्याचे नांव दिले आहे. (शंभुरहस्य)
पहा—

वैभ्राजेन गणेंद्रेण त्रातं वैभ्राजमाख्यया ।

विबुधवनिता — अप्सरा । वारमुख्या — वेश्या । विबुधवनितावार-
मुख्या — स्ववेश्या । तुलना — कुतूहलेनेव जवादुपेत्य प्राकारभित्त्या सहसा
निपिद्धः । रसनरोदीत् भृशमंबुवर्षव्याजेन यस्या बहिरंबुवाहः । शिशु० ३.४१ ।

अलकेंतील रस्त्यावर अभिसारिकांच्या रात्रिगमनाचीं चिन्हे —

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः

पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रंशिभिश्च ।

मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-

र्नैशो मार्गः सवितुरुदये सूच्यते कामिनीनाम् ॥ ७६ ॥

मंदारांचीं तरल-गमनें पुष्पकें केश-पातीं ।
 स्वर्णीं अब्जें श्रवण-पतित स्वादु पानें तशीं तीं ।
 मुक्ता-सूत्रें कुच-परिसरीं खंड हारादिकांचे ।
 सारे रात्रि-क्रमण उदयीं दाविती कामिनींचें ॥७६॥

गत्युत्कंपात् — चंचल गमनानें. अलकपतितैः — केसांतून गळून पडणाऱ्या.
 कर्णविभ्रंशिभिः — कानांवरून पडलेल्या. स्तनपरिसरः — कुचप्रांत.
 नैशो मार्गः — रात्रिसमयीचें अभिसरण. रस्त्यावर पडलेले हे वरील पदार्थ,
 प्रियकराकडे जाणाऱ्या कामिनींचा रात्रिसंचार सूर्योदयीं दाखवितात.

अलकेंतील वनितांचें भ्रूसंकेतकौशल्य —

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्भ्रसन्तं
 प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
 सभ्रूभङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोघै-
 स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रमैरेव सिद्धः ॥ ७७ ॥

राहे साक्षात् धनपति-सखा तेथ तें काम पाहीः।
 चापा नेघे मधुकर-गुणी, तोहि भीतो, तरीही ।
 भ्रू-संकेतां चतुर-वनिता प्रेषिती नेत्र-संगें ।
 त्यांनीं होती विकल विरही, सिद्धि ही स्वैर रंगे ॥७७॥

वसंतं — वास्तव्य करून आहे । धनपति-सखः — श्रीशंकर । यत्र —
 कैलासावर । मन्मथः — मदन । चापं — आपला बाण (घेत नाही) । भयात् —
 भीतीचें कारण शंकरानें मदनाला जाळिलें होतें । सिद्धः ० — मदनबाण नसले
 तरी चतुर वनितांच्या कटाक्षानीं (अमोघैः) बाणाचें काम होतें. कारण विरही
 लोक त्या कटाक्षानीं विकल होतात.

मेघा, तुला आश्चर्य वाटेल, तेथें स्त्रियांचीं सर्व मंडनें एक कल्पवृक्षच देतो —

वासश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
 पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।
 लाक्षारामं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-
 मेकः सूते सकलमवलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ ७८ ॥

चित्रें वस्त्रें, मधु शिकविता नाच नेत्रादिकांचे ।
 कोंळ्या पर्णासहित कलिका, साज ते भूषणांचे ।
 शोभा दे जो रुचिर अळिता तेथ पादांबुजांना ।
 एक स्वर्गद्रुमाचि अवघीं मंडनें दे स्त्रियांना ॥७८॥

भूषणांचे साज एक कल्पद्रुमच आयते देतो. कचधार्य, देहधार्य, परिधेय, विलेपन, हे स्त्रियांच्या भूषणांचे मुख्य चार प्रकार होत. स्त्रियांनीं मद्यप्राशन केलें असतां नेत्रांचे, देहाचे, चाळे सुरू होतात व त्यायोगें त्या शोभून प्रियकरांना फार आवडतात म्हणून या ठिकाणीं देहावरील अलंकारांतच मद्याची गणना केली आहे. **कल्पवृक्षः**—त्याच्या खालीं बसून कल्पावें तें प्राप्त होतें—असें पुराणांत आहे.

आतां मेघा, माझ्या गेहाचीं चिन्हें ऐक —

तत्रागारं धनपतिगृहानुत्तरेणास्मदीयं
 दूराल्लक्ष्यं सुरपतिधनुश्चारुणा तोरणेन ।
 यस्योपान्ते कृतकतनयः कान्तया वर्द्धितो मे
 हस्तप्राप्यस्तवकनमितो बालमन्दारवृक्षः ॥ ७९ ॥

तेथें माझें सदन धनदाच्याहुनी उत्तरेला ।
 दूरीं, दूरीं, बघ शुभ-नभश्चापशा तोरणाळा ।
 गेहापाशीं तनय—सम जो मत्प्रिया वर्धिताहे ।
 हस्त—ग्राह्य, प्रचुर—सुमनी, बाल—मंदार पाहे ॥७९॥

धनपतिगृह—कुबेराचें गृह । **सुरपतिधनुः०**—इंद्रधनुष्यासारखा. दरवाजा कमानदार, उंच, आकाशगामी, अनेकरंगीं रत्नखचित—त्यामुळें चित्रविचित्र खांतीनें इंद्रधनुष्यासारखा दिसतो. **कृतकतनयः**—पुत्रतुल्य. **वर्धितः**—वाढविलेला. **बालमंदारः**—बटु मंदार. **स्तवकः**—गुच्छ. **हस्तप्राप्य**—हातांनीं सहज घेण्यासारखीं. **विशेष**—गृह पुल्लिगी उपयोगांत बहुवचनी होतो. जसे. “इमे नो गृहा”—सुद्रा० १।

माझ्या गेहांतील रमणीय वापी —

वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा

हैमैश्छन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः ।

यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं संनिकृष्टं

नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वांमभिप्रेक्ष्य हंसाः ॥ ८० ॥

रत्नीं नालें, कनक—कमलें, छन्न ती रम्य वापी ।

सोपानीं त्या मरकत—शिला, नीर ऐसें प्रतापी ।

कीं तद्दार्सें प्रथित निकटीं हंस त्या मानसातें ।

ध्याती ना वा न कळवळती पाहुनीही तुला ते ॥८०॥

नालं — कमलाचा दंड. छन्ना — झाकलेलीं. वापी — विहीर. मरकत-शिला—पाचूं. सोपान — जिना. कृतवसतयः — तेथें राहिलेले. प्रथित — प्रसिद्ध. संनिकृष्टं — जवळच. व्यपगतशुचः — वाईट वाटत नाहीं असे. तुला पाहून देखील येथील हंस मानस सरोवराला जात नाहीत. पूर्वमेघ श्लो. ११ वरील टीप पहा.

माझ्या गेहांतील क्रीडापर्वत—

तस्यास्तीरे रचितशिखरः पेशलैरिन्द्रनीलैः

क्रीडाशैलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः ।

मद्देहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण

प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि ॥ ८१ ॥

वापी—तीरीं कनक—कदली—वेष्टनें रम्य साजे ।

ऐसा क्रीडा—अचल शिखरीं इंद्र—नीले विराजे ।

मत्कांतंचा दयित, तवही प्रांत विद्युत्सुवर्णी ।

पाहे मी, धी स्मरत सभया, त्याच शैला सवर्णी ॥८१॥

कनक—कदली—वेष्टनं — सोनेरी केळीचें वेष्टन. क्रीडाशैलः — क्रीडापर्वत ।
प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितम्० — तुझाही आसमंत भाग विजेच्या चमकीमुळें

सुवर्णाचा भासतो । कातरेण — चकित होऊन (माझी बुद्धि) । तुलना —
वैदर्भा केलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भैः । नै० २।१०५

मालती वेष्टित—रक्ताशोक व बकुल—

रक्ताशोकश्चलकिसलयः केसरश्चात्र कान्तः
प्रत्यासन्नौ कुरवकवृतेर्माधवीमण्डपस्य ।
एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी
कांक्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदृच्छद्भनाऽस्याः ॥ ८१ ॥

कोरांटीनें वलयित पहा मालती-मंडपातें ।
रक्ताशोका निकट बकुलीं डोलत्या पल्लवातें ।
एक प्रार्थी मजसह तुझ्या वाम लत्ता सखीची ।
मद्याकाची बकुलहि तिच्या चूळ इच्छी मुखीची ॥ ८२ ॥

रक्ताशोकः—तांबडा अशोक. तांबड्या अशोकानें स्त्रिया विशेषेकरून काम
पीडित होतात. पहा—

पांढरी तांबडी पाहे अशोककुसुमें जनीं ।
सिद्धिद श्वेत तीं, रक्त शक्त तीं स्मरवर्धनीं ॥

सह मया—ज्याप्रमाणें अशोकवृक्ष पादप्रहाराची इच्छा करतो तसाच मीहि
इच्छितों. अशोकवृक्षाला स्त्रियांनीं लाथा मारिल्या असतां, व बकुळीवर मद्याच्या
चुळा टाकल्या असतां ते वृक्ष फुलतात, असा संकेत आहे. म्हणून पादताडन,
मदिरासेचन हे त्या वृक्षांचे दोहळे आहेत. तुलना—मूले गंडूषसेकासव इव
बकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या । रत्ना० १,८ ।

संध्याकाळीं कांचनयष्टीवर आमचा मोर बसतो-

तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चनी वासयाष्टि-
मूले बद्धा मणिभिरनातिप्रौढवंशप्रकाशैः ।
तालैः शिञ्जावलयसुभगेर्नर्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः ॥ ८३ ॥

त्यांच्या मध्ये स्फटिक-फलकीं यष्टिका कांचनाची ।
 मूलीं रत्नें रचित खुलतीं बाल-वेणु-प्रभेचीं ।
 तालें नाद-प्रचुर-वलये नर्तवी ज्यास कांता ।
 तो त्या यष्टीवर तव सखा मोर वैसे दिनांता ॥ ८३ ॥

स्फटिक-फलका — स्फटिकाचें पीठ. वासयष्टिः — वसण्याकरितां
 आडवी सुवर्णी दांडी. मूले — पीठाच्या मूळभागीं । अनतिप्रौढवंश ० — कोंवळ्या
 वेळूच्या हिरव्या कांतीचीं । शिंजावलय ० — नादयुक्त बांगळ्यांनीं । नर्तितः —
 नाचविलेला । दिवसविगमे — सायंकाळीं । मेघदर्शन झालें असतां मोर आनंदानें
 नाचतात. म्हणून आपल्या पत्नीच्या मोराला — तव सखा — असें म्हटलें आहे ।
 तुलना — अलिंदे यस्यास्ते मरकतमयी यष्टिरमला । शयालुर्या रात्रौ मदकल-
 कलापी कलयति । हंसदूत ४७ ।

या चिन्हांनीं माझे गृह ओळख—

एभिः साधो हृदयनिहितैर्लक्षणैर्लक्षयेथाः
 द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा ।
 क्षामच्छायं भवनमधुना मद्वियोगेन नूनं
 सूर्यार्पाये न खलु कमलं पुष्याति स्वामभिरत्याम् ॥ ८४ ॥

या चिन्हांतें सुदृढ धरुनी, तोयदा त्वां चलावें ।
 द्वारीं वाजूंवर लिखित त्यां शंख-पद्मां पहावें ।
 मच्छून्यत्वे तुज मलिन तें आज मद्देह वाटें ।
 कांकीं अस्तंगत रवि तिथें पद्म तें केवि थाटें ॥ ८४ ॥

आपल्या घरची ओळख पटण्याकरितां यक्षानें ७९-८३ श्लोकांपर्यंत तोरण,
 वापी, क्रीडाशैल, तांबडा अशोक, बकुळ, वासयष्टि हीं पांच लक्षणे सांगितलीं.
 शंख-पद्मौ — कुबेराच्या घरीं नऊ निधि (खजिने) असतात. पहा —

महापद्म तसें पद्म शंख कुंभीर कांसव ।
 मुकुंद कुंद तो नील खर्व हे निधिसे नव ॥

यांपैकींच शंख व पद्म जाणावे. पद्मं—सूर्यकमल. दिवसास प्रफुल्ल होणारे. सूर्यास्त होतां कमल मिटून जसें निस्तेज होतें त्याचप्रमाणें घरमालकावांचून घर शोभिवंत दिसणार नाहीं.

बालगजासम वामनरूपानें माझ्या घरांत बारीक दृष्टि टाक—

गत्वा सद्यः कलभतनुतां शीघ्रसंपातहेतोः
क्रीडाशैले प्रथमकथिते रम्यसानौ निषण्णः ।
अर्हस्यन्तर्भवनपतितां कर्तुमल्पाल्पभासं
खद्योतालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम् ॥ ८५ ॥

खालीं येण्यां द्रुत, कलभसें सान - रूपा धरावें ।
क्रीडा - शैलीं कथित - शिखरीं रम्यशा त्वां वसावें ।
खद्योतांची लुकलुकचि कीं विद्युदुन्मेष पाही ।
तैसी दृष्टि प्रतनु करुनी पाठवी आंत गेहीं ॥ ८५ ॥

सद्यः—झटदिशीं । कलभ०—हत्तीच्या पिलांएवढा बारीक आकार ।
विद्युदुन्मेषः—विजेची बारीक चमक । तशी बारीक दृष्टि करून. घरांत पहा । तूं
क्रीडाशैलावर बसून बारीक नजरेनें आंत पहा. रम्यसानौ—सुरेख अशा शिखरीं.
प्रथमकथिते—श्लो. ८१ मध्ये सांगितलेला.

माझी पत्नी या चिन्हांनीं ओळख—

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्कविम्बाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारादलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां
या तत्र स्याद्युवतिविषये सृष्टिराद्येव धातुः ॥ ८६ ॥

विंबौष्ठी जी कृश, कृश - कटी, कुंद - दंती, शुभांगी ।
नाभी गाढ प्रियसाखि - जणूं भीतनेत्री कुरंगी ।
श्रोणी - भारें अलस - गतिका, अल्प वांके स्तनांहीं ।
ब्रह्माची कीं, युवति - जननीं सृष्टि आद्या जणूं ही ॥ ८६ ॥

बिंबौष्ठी — बिंबफलाप्रमाणें रक्तौष्ठी. तन्वी — वाळलेली. मध्ये क्षामा — बारीक कमरेची. शिखरिदशना — सुंदर दांताची. असे दांत जिचे असतात तिचा पति चिरजिवी असतो. हरिणीप्रेक्षणा — हें पद्मिनीचें लक्षण आहे. निम्ननाभिः — जिची नाभी गंभीर (खोल) असते ती मदनाच्या अतिरेकानें पीडित असते. स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां — उरःस्थल मोठें. त्याच्या भारानें वांकलेली. आद्यसृष्टि — चित्रकार आपलें चित्र अत्यंत मन लावून काढतो. त्यामुळें तें अप्रतिम वठतें. त्याचप्रमाणें ब्रह्मदेवानें आपली सर्व कुशलता उपयोजून पहिल्यानें हिलाच निर्माण केलें कीं काय असें वाटतें.

हिमहत पद्मिनीप्रमाणें ती दिसेल —

तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु वालां

जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम् ॥ ८७ ॥

होतां दूर प्रिय—सख असे एकटी चक्रवाकी ।

माझें ती तों हृदयचि दुजें, अल्प—भाषी प्रिया कीं ।

वाढे कांक्षा दिवस गुरु जें जात वाला तयें ती ।

वाटे शीनें जणुं झडपिली पद्मिनी लुप्तकांति ॥ ८७ ॥

उत्कंठा—हिचा परिभाषिक अर्थ पहा—

अनाप्त-रमणी-प्रेमें वेदना होत जी मनीं ।

इंद्रिया शोषते जी ती उत्कंठा बोलती जनीं ॥

वाला — माझी तरुण पत्नी. विरहतापानें शुष्क होऊन ती तुला ओळखणारही नाही, इतकें रूपांतर झालें असेल. पद्मिनी हिमाघातानें जशी पूर्ण रूपांतरित होते तशी । शिशिरेण—हिमानें । मथितां—झडपली. निर्विण्ण केली. साम्य — त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम् । उक्त० ३-२६ । पद्मानां शिशिरो भयम् ॥

सर्वश्रेष्ठ जें मुख तेंच दैन्यपूर्ण असेल—

नूनं तस्याः प्रबलरुदितोच्छूननेत्रं प्रियायाः
निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
हस्तन्यस्तं मुखमसकलऽयक्ति लम्बालकत्वा-
दिन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्टकान्तेर्विभर्ति ॥ ८८ ॥

मत्कांतेच्या रडुनि रडुनी सूज नेत्रांस आली ।
उष्ण—श्वासें अधर—गत ती रक्तता नष्ट झाली ।
हस्तीं ठेवी मुख, दिसत ना लांब केशीं समार्ये ।
चंद्रीं ये जें तव उपगमें दैन्य, तें त्या मुखीं ये ॥ ८८ ॥

असकलऽयक्ति — अर्धवट दृश्य. अनुसरणं — आड येणें. दैन्य० —
हातांवर डोकें टेकून बसणें हें चिंता व दुःखाचें लक्षण आहे. लंबालकत्वात्० —
ढगानें चंद्र जसा अंधुक दिसतो, तसे केश मुखावर लांबल्यामुळे तें अपूर्ण दिसतें.

कदाचित् ती देवपूजेंत निमग्न असेल—

आलोके ते निपतति पुरा सा बलिव्याकुला वा
मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ती ।
पृच्छन्ती वा मधुरवचनां सारिकां पञ्जरस्थां
कच्चिद्भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ॥ ८९ ॥

आधीं दृष्टीं पडत बहुधा मग्न देवार्चनीं ती ।
किंवा वाटे मम कृश—तनू—चित्रणीं व्यग्र चित्तीं ।
“ ये कां यक्ष—स्मृति, मधुवचें लाडकी तूं तयासी । ”
ऐशा प्रश्नें पुसत रसिके, पंजरीं सारिकेसी ॥ ८९ ॥

भावगम्यं लिखन्ती—आकृतीचें चित्रण करणारी. रसिका—साळुंकीचें नांव.
बलिव्याकुला—(प्रवासी पति लवकर यावा म्हणून) पूजेंत मग्न. लिखन्ती—
सादृश्य लिहिणारीं. विरही स्त्रीपुरुष परस्परांचीं चित्रे काढून मन रंजवितात.

किंवा ती शून्यमनस्कतेने वीणा वाजवितांना दिसेल —

उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्गं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्त्रीमाद्रीं नयनसलिलैः सारयित्वा कथांचि-
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥ ९० ॥

किंवा अंकीं मलिन-वसना शकुनीयां स्व-वीणा ।
नामं माझ्या विरचित पदा गाउं जातां सुजाणा ।
तारा ओल्या नयन-सलिलें वाजवी ती श्रमानें ।
आलापांतें विसरुनि पुनः तेच ते घे श्रमानें ॥ ९० ॥

उत्संगे — मांडीवर. मलिनवसना — पतिविरहाचें चिन्ह. कथंचित् —
कथानें. पतिवियोगानें चित्ताची व्यग्रता । भूयो भूयः — पुनः पुनः ।
मूर्च्छनां — तानांचे आरोह अवरोह. (स्वरांचेही) ।

किंवा ती अवशिष्ट विरहदिवस मोजीत असेल —

शेषान्मासान्विरहादिवसस्थापितस्यावधेर्वा
विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः ।
मत्सङ्गं वा हृदयनिहितारम्भमास्वादयन्ती
प्रायेणैते रमणविरहेष्वंगनानां विनोदाः ॥ ९१ ॥

पुष्पें भूमीवर रचुनि ती देहली-निष्ठ मोजी ।
शेषां मासां विरहदिवसापासुनी ठेविलीं जीं ।
किंवा चित्तें पति-युति-सुधास्वाद घेनां दिसे ती ।
कां कीं साच्या प्रिय-विरहिणी या विनोदा करीती ॥९१॥

देहली-दत्त० — नागोशावर किंवा उंबरठ्यावर ठेवलेलीं । आस्वादयन्ती० —
विरहिणी कल्पनेनेच पतिसंगम-सुखाच्या तंद्रींत असतात. सर्वत्र हा एकच प्रकार
आढळतो.

माझ्या घराच्या खिडकींत बसून माझा निरोप तिला सांग —

सव्यापारामहानि न तथा पीडयेन्मद्वियोगः
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ।
मत्संदेशैः सुखयितुमलं पश्य साध्वीं निशीथे
तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः ॥ ९२ ॥

पूजा अर्चा करित दिवसा, तें न पीडा वियोगें ।
रात्रीं दुःखा चढत भर, ती निर्विनोदेचि भागे ।
जागी भूमीवर साखि दिसे मध्य-रात्रीस गेहीं ।
मत्संदेशें सुखव तिजला जालमार्गस्थ तूंही ॥ ९२ ॥

निर्विनोदां — कांहींच विनोद नसलेली । शुचं — शोकाप्रत । सौध-
वातायनस्थः — खिडकींत बसलेला तूं. सुखय — सुख दे. ।

सखा धात्री पिता माता मित्र दूत शुकादिकें ।
देती सुख वियुक्तेतें अभीष्ट कथनादिकें ॥

मेघही दूतच असल्यानें अभीष्टकथनानें सुखदायकच होईल.

किंवा ती उष्ण अश्रूंनीं रात्र घालवीत असेऊ —

आधिक्षामां विरहशयने संनिषण्णैकपाश्वर्वा
प्राचीमूले तनुमिव कलामात्रशेषां हिमांशोः ।
नीता रात्रिः क्षण इव मया सार्धमिच्छारतैर्या
तामेवोष्णैर्विरहमहतीमश्रुभिर्यापयन्तीम् ॥ ९३ ॥

पर्णी शय्या, कृश वपु तिची, शोंप एका कुशीला ।
पूर्वाकाशीं जणुं शशिकला एक-शेषा सलीला ।
गेल्या रात्री क्षण-सम जिच्या मत्सह-स्वैर-भोगें ।
आतां जाती विरह-गुरु त्या उष्णशा अश्रु-योगें ॥ ९३ ॥

कलामात्रशेषा-कला — चंद्राची कोर. विरहमहतीं — विरहामुळें प्रदीर्घ. विरहशयने — विरहकालीं कमलाचे देठ, पल्लव वगैरेंच्या शय्येवर निजतात. त्यानें विरहजन्य संताप शांत होतो. क्षण इव — क्षणासारखी । अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् । उत्त० ३.२६।

जागृत नाही, सुप्तही नाही, अशी अवस्था दिसेल —

पादानिन्दोरमृताशिशिराञ्जालमार्गप्रविष्टा-
न्पूर्वप्रीत्या गतमभिमुखं सन्निवृत्तं तथैव ।
चक्षुः खेदात्सलिलगुरुभिः पक्षमभिच्छादयन्तीं
साभ्रेऽह्नीव स्थलकमलिनीं न प्रबुद्धां न सुप्ताम् ॥ ९४ ॥

चंद्राचीं तीं अमृत-किरणें येत जें जाल-मार्गें ।
पूर्व-प्रेमें अभिमुख सरे, तोंचि ये नेत्र मार्गें ।
त्यातें दुःखें सजल जड जें पापण्या झांकिताती ।
भासे अभ्रें रवि-कमलशी सुप्त ना जागृता ती ॥ ९४ ॥

संनिवृत्तं तथैव० — पूर्वीच्या सवयीनें चंद्राचीं किरणें खिडकींतून आल्या-बरोबर डोळा तिकडे पाही. परंतु आतां तो लागलीच परत फिरतो. कारण विरहांत तींच किरणें तापदायक होतात. साभ्रे० — साभ्र आकाशामुळें कमलें अर्धवट मिटतात, किंवा उमलतात. सूर्यप्रकाशाशिवाय पूर्ण विकास होत नाही.

निद्रा घ्यावी तर तीही शक्य नाही —

निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना विक्षिपन्तीं
शुद्धस्नानात्परुषमलकं नूनमागण्डलम्बम् ।
मत्संभोगः कथमुपनयेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रा-
माकांक्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ ९५ ॥

शुष्क—स्नानें खरखरित जे लोंबती केश गालीं ।
 उष्ण—श्वासें डुलत, अधरीं कांति तीही निमाली ।
 लाभो स्वप्नीं तरि पति—रति स्वस्पृहा ही फळाया ।
 झोपूं पाहे परि अघट तें अश्रु—लोटा न माया ॥ ९५ ॥

शुद्धस्नानात्० — नित्यनैमित्तिक कार्यापुरतेंच. तेल, उटणें वगैरे उपचार-
 विरहित स्नान. रुद्ध० — प्रतिबद्ध. अशक्य. निद्रा येत नाही तरी प्रेमानें आतुर
 झाल्यामुळें निद्रेचा प्रयत्न करणारी.

तिचीं नखें वाढलेलीं दिसतील —

आद्ये बद्धा विरहदिवसे या शिखा दाम हित्वा
 शापस्यान्ते विगलितशुचा तां मयोद्वेष्टनीयाम् ।
 स्पर्शाक्लिष्टामयमितनखेनासकृत्सारयन्तीं
 गण्डाभोगात्कठिनविषमामेकवेणीं करेण ॥ ९६ ॥

आबद्धा त्या विरह—दिवशीं वजुनी पुष्पमाला ।
 शापांतीं जी दुरित सरतां पात्र मी मोचनाला ।
 शुष्क—स्पर्शा जटिल विषमा हीं जिचीं आज लेणीं ।
 ती ये गालीं तर गुरु—नखें सारिते एक—वेणी ॥ ९६ ॥

आद्ये बद्धा — विरहाच्या प्रथम दिवशीं (मीं स्वतः वेणी) घातली ।
 विगलित० — दुदैव संपल्यानंतर । स्पर्शाक्लिष्टा—वगैरे० — शुष्क, प्रखर,
 जटामय, हींच जिचीं आज लेणीं आहेत. अयमितनखेन — वाढलेल्या नखांनीं.

विरहावस्थेंतील तिचें दैन्य पहा —

सा संन्यस्ताभरणमबला पेशलं धारयन्ती
 शय्योत्संगे निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम् ।
 त्वामप्यस्त्रं नवजलमयं मोचयिष्यत्यवश्यं
 प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥ ९७ ॥

दीर्घक्लेशे हतबल, तिचें अंग निर्हेम साचें ।
 टाकी शय्येवरि घडिघडी, या परी देह वांचे ।
 दुःखें तूही तव नवजलें आंसवें ढालिशील ।
 कां कीं सारे सरसहृदयी होत कारुण्यशील ॥ ९७ ॥

संन्यस्ताभरण० — अलंकारविरहित । कृशत्वामुळे दागिने अंगावर यथास्थित बसत नाहीत. **आर्द्रान्तरात्मा-सरस-हृदयी** — आर्द्र अंतःकरणाचे लोक. **करुणावृत्ति-कारुण्य-शील** — करुणाप्रचुर. **अर्थ** — तिची अवस्था पाहून तूही अश्रु ढालशील. कारण तूं सरस (जल) हृदयी आहेस. या प्रसंगीं तूं लवकर गमन करून तिचें सांत्वन कर.

मीं सांगतो तें तुला प्रत्यक्षच दिसेल.

जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मा-
 दित्थंभूतां प्रथमविरहे तामहं तर्कयामि ।
 वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति
 प्रत्यक्षं ते निखिलमचिराद्भ्रातरुक्तं मया यत् ॥ ९८ ॥

जाणें माझ्यावर तव सखी रक्त अत्यंत साची ।
 तेणें तर्कें प्रथम-विरहीं दुर्दशा मी तियेची ।
 ना मी जल्पा करित “ सुभगी मीच ” या दंभ-भारें ।
 अल्पें कालें विशद तुजला तोयदा होत सारें ॥ ९८ ॥

ती माझ्यावर अत्यंत लुब्ध असल्यामुळे या प्रथमच्या विरहप्रसंगीं ती विशेष कष्टी झाली असली पाहिजे असें यक्ष सुचवितो. **तर्कयामि** — तिच्या अवस्थेचें वर्णन तर्कानें सांगतो. **सुभगंमन्यभाव०** — सुभगी मीच. मी फार सुंदर आहे. माझ्या ठायीं आकर्षक गुण आहेत. तिचा प्रियकर होण्यास मीच पात्र आहे. अशा दंभानें (दंभभारें) मी बोलत नाहीं. आम्ही दोघेही परस्परांस आकर्षक आहोंत. **प्रथम-विरहे** — विरही कामी दहा अवस्था भोगितात. त्या अशा — दृक्संग, मनःसंग, संकल्प, जागर, कृशता, अरति, हीत्याग, उन्माद, मूर्च्छा व अंत. यांपैकीं कवीनें

श्लो० ८९, ९१, ९०, ९२, ९३, ९७, ९४ यांत वरील अवस्था वर्णिल्या आहेत. शेवटची अंतावस्था, ती यावयाच्या आंत श्लो० ९७ मध्ये “ लवकर जाऊन तिला वांचीव ” असें यक्ष सांगत आहे.

तुझ्या सांनिध्यानें मात्र तिचा डावा डोळा स्पंदन पावेल.

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पान्दि शङ्के मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाच्चलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥ ९९ ॥

केशीं कुंठे नजर, मुकला काजळा, कोरडासा ।
मद्य-त्यागे मृदु विसरला सर्वही भ्रूविलासा ।
त्वत्सांनिध्ये साखि-नयन तो स्पंदतां ऊर्ध्व अंगें ।
मीनक्षोभे, कुवलय हले, दृश्य हें तेथ रंगें ॥ ९९ ॥

मदिरापान करून डोळ्यांचे चाळे करणें हें एक स्त्रियांचें भूषण आहे, असें उत्तरमेघ श्लो० ७८ यांत वर्णिलें आहे. मीनक्षोभ० — मत्स्यांच्या क्षोभामुळे चंचल झालेल्या नीलकमलाच्या शोभेसारखे, तिच्या डोळ्यांच्या ऊर्ध्व पापण्यांचें स्पंदन होईल. स्त्रियांचें डावें अंगच प्रशस्त म्हणून येथें (पुढील श्लोकांतील वामोरु-प्रमाणेंच वाम नेत्र) डावा डोळा घ्यावा. कारण (इष्टप्राप्तिं दशोरुर्ध्वं) वामनेत्राच्या ऊर्ध्वस्पंदनानें इष्टप्राप्ति होते.

तुझ्या आगमनानें तिला वामोरु-स्फुरणाचें शुभचिन्ह लाभेल.

वामश्चास्याः कररुहपदैर्मुच्यमानो मदीयै-
मुक्ताजालं चिरपरिचितं त्याजितो दैवगत्या ।
सम्भोगान्ते मम समुचितो हस्तसंवाहनानां
यास्यत्यूरुः सरसकदलीस्तम्भगौरश्चलत्वम् ॥ १०० ॥

मित्रा ! जो संप्रति मम नख-प्रेम-चिन्हें न लाभे ।
 तैसें दैवें परिचित कटी-भूषणें जो न शोभे ।
 भोगांतीं जो मृदु मृदु करीं मी चुरे मत्प्रियेचा ।
 तो वामोरु स्फुरत कदली-स्तंभसा गौर साचा ॥ १०० ॥

ऊरुः० — तिची मांडी (स्फुरत असेल). डावी मांडी स्फुरण पावते याचा अर्थ लवकरच रति-सुख-प्राप्ति होणार. कदली-स्तंभः — केळीचा खांब.

मेघा, ती निद्रिस्त असेल तर एक प्रहर स्वस्थ वाट पहा —

तस्मिन्काले जलद यदि सा लब्धनिद्रासुखा स्या-
 दन्वास्यैनां स्तनितविमुखो याममात्रं सहस्व ।
 मा भूदस्याः प्रणयिनि मयि स्वप्नलब्धे कथंचि-
 त्सद्यःकण्ठच्युतभुजलताग्रन्थिगाढोपगूढम् ॥ १०१ ॥

जातां तूं ती जर, जलधरा, स्वस्थ निद्रिस्थ राही ।
 तेथें एक-प्रहर-भर तूं निःस्वनें वाट पाही ।
 कां कीं स्वप्नीं रमण तिज मी लाधलों जो सुदैवें ।
 गाढाश्लेषा ज्ञाणिं न च तिनें त्यागुनी दूर व्हावें ॥ १०१ ॥

याममात्रं — प्रहरभर. सशक्त स्त्रीपुरुषांच्या समागमाचा हा अवधि रतिरहस्यांत दिला आहे. स्तनितविमुखः — निःस्वनें-गर्जना न करितां. (जागीं होऊं नये म्हणून). प्रणयी — रमण-प्रियकर । लब्धः — लाधलों-प्राप्त झालों । गाढो-पगूढं — गाढाश्लेष-गाढ आलिंगन । च्युत — भिन्न-दूर. शंका — वर ९२ व्या श्लोकांत “ जागी ” तर येथें श्लो० १०१ मध्ये “ निद्रिस्त ” असा पूर्वापर विरोध कां ? परिहार — अनंगाच्या सातव्या अवस्थेंत कधीं कधीं झोंप येते. “ पद्मिनी ” जातीची स्त्री एक प्रहरभर झोंप घेते.

मृदुपर्णे तिला जागी करून त्या मानिनीशीं धैर्यानें बोल —

तामुत्थाप्य स्वजलकाणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम् ।
विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः ॥ १०२ ॥

शीतें वातें, तव जल—कर्णे जागवी तूं तियेसी ।
जाती—वेली—सहाचि साखि ती पूर्ण ये जागृतीसी ।
जाल—द्वारा बघ सुनयना आंवरी विद्यतेसी ।
धैर्यें मंद—ध्वनि—कृत—वचें बोल रे मानिनीसी ॥ १०२ ॥

शीतलेन—(जागवी शीतें वातें)—यक्षस्त्री श्रीमती असल्यानें शीतल वारा घालून श्रीमंती थाटानें तिला जागी कर. भोजदेव म्हणतो —

पायांतें मृदु मर्दोनी शीत पंखा स्तनांवरी
अथवा गोड गीतानें जागवा भूप या परी ॥

विद्युद्गर्भः० — भीति घालविण्यासाठीं तुझ्या पोटांतील वीज आंवर; नाहीतर तुझेकडे बघण्यास ती असमर्थ होईल. धीरः—धीट होऊन. ती पतिव्रता आहे. तिच्या नेत्रांना नेत्र भिडविण्याला धैर्य पाहिजे. भीत भीत बोलशील तर विश्वास उडेल, म्हणून ठांसून बोल. स्तनितवचनैः—मंद गर्जनांच्या वाणीनें. मानिनीं—शुद्ध पातिव्रत्याच्या तेजानें मानवती. शिवाय बरोबर तुझ्या पत्नीलाही घे. परस्त्रीशीं बोलतांना ती पाहिजे.

यक्षाचा, (तुझ्या पतीचा) निरोप मीं आणला आहे —

भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुवाहं
तत्सन्देशैर्हृदयानिहितैरागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मन्द्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणिमोक्षोत्सुकानि ॥ १०३ ॥

यक्ष-स्नेही; प्रिय जलद मी जाण तूं गे सनाथे ।
 तत्संदेशा जतन करुनी प्राप्त मी होत येथें ।
 कांकीं मीच प्रिय-घन-रवें एक-वेणी स्त्रियांना ।
 देण्यां मुक्ति द्रुत परतवी श्रांतशा पांथिकांना ॥ १०३ ॥

अविधवे — म्हणजे सौभाग्यवती, या पदानें तुझा पति जिवंत आहे, हें सुचविलें. तत्संदेशं — त्याच्या शुभ निरोपाला. मी केवळ तुझाच दूत नाहीं तर सर्व एकवेणी स्त्रियांच्या पतींना घरीं परतविणारा मी मेघ आहे. मंद्र० ध्वनिभिः — मेघाची गर्जना प्रिय संगमाची खूण आहे. त्वरयति — द्रुत परतवी — शीघ्र परतायला लावतो. प्रोषितानां — थकलेल्या प्रवाशांना. इतर प्रवाशांना स्वगृहीं परतण्याला उत्तेजन देऊन त्यांच्या स्त्रियांना सुखी करणारा जो, तो मी प्रत्यक्षमित्राच्या पत्नीस त्याचा निरोप सांगून अवश्य सुखी करीन. तसेंच मी केवळ दूतच नाहीं तर पतीची भेटही करविणारा आहे.

मग उत्कंठेनें तुझें भाषण ऐकेल—

प्रत्याख्यातं पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा
 त्वामुत्कण्ठोच्छ्वसितहृदया वीक्ष्य सम्भाव्य चैवम् ।
 श्रोष्यत्यस्मात्परमवाहिता सौम्य सीमन्तिनीनां
 कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः संगमार्त्किचिदूनः ॥ १०४ ॥

ऐके ती उन्मुख वय जशी जानकी मारुतीतें ।
 अत्यौत्सुक्यें स्फुरित-हृदयें ती करी स्वागतातें ।
 ऐके चित्तें मग तव वचां पूर्ण, कांकीं स्त्रियांतें ।
 मित्र-द्वारें पति-शुभ-कथा संगम-प्राय होते ॥ १०४ ॥

उन्मुखी — वर तोंड करून. मैथिली — जानकी. अशोक वनांत सीता रावणाच्या प्रतिबंधांत असतां रामदूत होऊन हनुमंतानें तिचा शोध लाविला. मुक्तीचें आश्वासन दिलें, त्यावेळीं, सीतेची मान खालीं होती. तशीच परिस्थिति यक्षपत्नीची होणार. तिची खातरी पटल्यावर मग ती तुझें स्वागत करील. मग ती तुझें भाषण वर

तोंड करून सर्व ऐकेल — हा भाव. कांतोदंत० — पतिविषयक आनंददायी वर्तमान. संगम० ऊनः — जवळ जवळ संगमाइतकेंच प्रिय होतें.

तुझा रामगिरीवरचा सहचर सुखरूप आहे — असें सुरुं कर.

तामायुष्मन्मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
ब्रूयादेवं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अन्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥ १०५ ॥

व्हाया सार्थ श्रम तव, तिला बोल हा मन्मुखीचा ।
सांगे, मित्रा, “ सहचर तुझा ” रामगिर्याश्रमीचा ।
आहे जीवें, पुसत, “ अबले क्षेम ना ” दूरवासी ।
कांकीं आधीं उचित विपदीं हीच पृच्छा जनासी ॥१०५॥

आत्मनश्चोपकर्तुं — (व्हाया सार्थश्रम तव) — तुझे परोपकाराचे श्रम सफल होण्याकरितां. कुशलं — तो विचारतो — अबले क्षेम आहेस ना ? सुलभ-विपदां — अकस्मात् आलेल्या संकटप्रसंगीं — ठीक आहे ना — हाच प्रश्न प्रथम करणें उचित आहे.

मी येथें केवळ कल्पना-संगम जोडीत आहे — असें सांग.

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सास्त्रेणाश्रुद्धुतमविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।
उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्तीं
सङ्कल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रुद्धमार्गः ॥ १०६ ॥

दूर-स्थायी, विधि रिपु, पथा बाध, तें तो मनानें ।
दोषे, देहीं कृश, तनु जळें, साश्रु उत्कंठतेनें ।
उष्ण-श्वास, स्व-सम तवही कल्पुनी भाव कोडें ।
पत्न्यंगांशीं स्व-तनु भिडवी, कल्पना-संग जोडे ॥१०६॥

दूर-वर्ती — दूरदेशीं पडलेला. विधिना वैरिणा — दैव शत्रु झालेलें आहे.
 रुद्धमार्गः — वाटेत डोंगर नद्या तेणें करून अडचण. संकल्पैः — केवल मनाशींच.
 प्रतनु तनुना — प्रतनु-कृश. दोषेही वाळलेलें. गाढतप्त — दोषांची तनु तप्त !
 सास्त्रेण उत्कंठितेन — भेटीची उत्कंठा व त्यामुळें दोषांचे सजल नयन — इतक्या
 गोष्टींत आपले भाव पत्नीशीं जोडून, आपले अवयव पत्नीच्या अवयवाशीं जोडून
 तो यक्ष काल्पनिक संग उपभोगीत आहे.

तुझा प्रियकर लांब आहे म्हणून माझ्याद्वारे तो सांगत आहे —

शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्ता-
 त्कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभात् ।
 सोऽतिक्रान्तः श्रवणाविषयं लोचनाभ्यामदृष्ट-
 स्त्वामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥ १०७ ॥

सांगावें जें उघड तुज कीं मैत्रिणी देखतांही ।
 गालीं स्पर्शास्तव कथित तें सर्व कानांत पाही ।
 दूरीं कैचें श्रवण नयनां दृश्यही तो न आहे ।
 प्रेपी प्रेमोत्कट मम मुखें या निरोपास पाहे ॥१०७॥

शब्दाख्येयं — शब्दानें सांगण्यासारखें. अनुवादावरून अर्थ स्पष्ट होतो.
 तो सांगतो — तुझें साम्य एकत्र कोठेंच आढळेना ?

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
 वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां वर्हभारेषु केशान् ।
 उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासा-
 न्हन्तैकस्मिन्काचिदपि न ते चाण्डि सादृश्यमास्ति ॥ १०८ ॥

श्यामा दावी तव तनु, मृगी त्रस्तशी नेत्र-भासा ।
 केशां पिच्छ-प्रसर, वदना चंद्रमा, भ्रू-विलासा ।
 बाला लाटा, विघटित पहा दाविती, चंडि, ऐसे ।
 एकैकासी, नच तव कुठें साम्य एकत्र भासे ॥१०८॥

श्लो० १०९]

अनुक्रम २३०५२ वि: २१०५

उत्तरमेघ क्रमांक ... २३०५२ ... नों दि: २९३/५

वियोगकालीं सदृश वस्तुदर्शन, प्रतिकृति, स्वप्नदर्शन व अंगस्पृष्ट वस्तु-
दर्शन—हे चार विरही व कामव्यथित जनांचे विनोदाचे उपाय होत.
पुढे श्लो. १०८-१०९-११०-१११ या श्लोकांत हे चारी विनोद वर्णिले आहेत.
साम्य — नवेषु लोभप्रसवेषु कांतिर्दृशः कुंगेषु गतं गजेषु । लतासु नम्रत्वमिति
प्रमथ्य व्यक्तं विभक्ता विभिने प्रिया मे । माल० ९. २७ ।

झ्यामा—प्रियंगु नाजूक वेली. वर्हभारः—पिच्छ-प्रसरः—मोराचा पिसारा.
प्रतनुवीचयः—बाललाटा, बारीक चंचल लाटा. (भ्रुविलास दाखवितान्त)
चंडि—कोपिष्टे. कोपाचें कारण—माझे सगळे भाव एकत्र लाभत नाहीत,
तेंच बरें आहे. एकत्र लाभले तर माझी आवश्यकताच काय उरते? माझ्या बदली तूं
तिलाच घेऊन बसशील—असें, हे प्रिये, रागावूं नकोस. प्रिये, हे सारे, काल्पनिक
भाव आहेत. खरी प्रिय अशी मला तूंच आहेस. किंवा ती कैलासावर राहते
म्हणून तिला “माझ्या पार्वती” असें संबोधिलें आहे, असें आम्हांस वाटतें.

चित्र काढावें तर तेंही पूर्ण होत नाही—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणपतितं यावादिच्छामि कर्तुम् ।
अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतान्तः ॥ १०९ ॥

पाषाणीं त्वां प्रणयकुपिता रंजकें रंगविली ।

रेखूं पाहे मज तव पदीं नम्रसा तेथ खालीं ।

बाष्पावेग प्रवल तंव तो दृष्टि लोपोनि टाकी ।

चित्रींही ना हत-विधि सहे आपुल्या संगमा कीं ॥१०९॥

आतां प्रतिकृतीचा विनोद. प्रणय-कुपिता—प्रेमानें रागावलेली तूं. चित्रांत
देखील हें दुष्ट दैव आपला संगम होऊं देत नाहीं.

रामगिरीवरच्या वनदेवी सुद्धां अश्रु ढाळतात—

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतो-
ल्लधायस्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥ ११० ॥

स्वप्नीं कष्टें तव तनु दिसे, तें, मिठी गाढ द्याया ।
आकाशीं मी कर पसरितां, पाहुनी मोहमाया ।
देवी रानीं तरु-किसलरीं तेथ दुःखाश्रु पाही ।
मुक्ता-स्थूल स्रवित न असे प्रायशा होत नाहीं ॥११०॥

पश्यन्तीनां — मूढ परंतु खरें प्रेम पाहणाऱ्या. । स्थलीदेवताः— साऱ्या
वनदेवी. तरु-किसलयेषु — वृक्षांच्या कोमल पल्लवांवर. देवतांचे अश्रु
जमिनीवर पडणें अशुभ आहे. यासाठीं यक्षास मरणाचें भय नाहीं हें सुचविण्या-
साठींच जणूं काय वनदेवता आपले अश्रु जमिनीवर न पाडतां, ते अश्रु त्यांचे
कोमल पल्लव वरचेवर झेलतात असा भाव आहे.

हिमालयावरच्या वाऱ्यालाही तो आलिंगन देतो —

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान्देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेद्दङ्गमोभिस्तवेति ॥ १११ ॥

भेदोनी तीं नव-किसलयें देव-दारु-द्रुमांचीं ।
तत्क्षीरानें सुरभित महा-शैलजा वात-वीची ।
खालीं येतां, तव तनु-लते स्पर्शुनी निश्चयें ही ।
येथें आली म्हणुनि तिज मी देत आलिंगनेंही ॥१११॥

तुषाराद्रिवाताः—हिमालयावरून आलेले वारे. वाऱ्याच्या लाटा.
दक्षिणेन—दक्षिणेकडे, माझ्याकडे.

दीर्घ दिवस व दीर्घ रात्र हे दोन्ही त्याला छळतात—

संक्षिप्येत क्षण इव कथं दीर्घयामा त्रियामा
सर्वावस्थास्वहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात् ।

इत्थं चेतश्चतुलनयने दुर्लभप्रार्थनं मे

गाढोष्माभिः कृतमशरणं त्वद्वियोगव्यथाभिः ॥ ११२ ॥

संक्षेपावी क्षण-सम कशी दीर्घ ही रात्र सारी ।

आद्यंतीं हा दिवसहि कसा मंद ताप प्रसारी ।

ऐसें माझे मन, सुनयने, दुर्लभ-ध्यान-संगे ।

चिंताग्नीनें व्यथित विरहीं दीन होवोनि स्वर्गे ॥११२॥

दीर्घ—कंटाळवाणी । दुर्लभप्रार्थनं—अशक्य गोष्टीचें चिंतन.

त्रियामा—रात्र । गाढोष्माभिः—प्रखर अग्निसम उष्णतेनें.

दैवचक्र सर्वांच्याच मार्गे लागलें आहे.

नन्वात्मानं बहु विगणयन्नात्मनैवावलम्बे

तत्कल्याणि त्वमपि नितरां मा गमः कातरत्वम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ११३ ॥

मीं तों नाना सुखद-मननें जीविता रक्षिताहे ।

तैसी तूंही अवसर न दे गे भया, दुःख साहे ।

कोणा लाभे अमर सुख वा दुःखही नित्य सांगे ।

होते खालींवर नर-दशा, दैव-चक्र-क्रमे गे ॥११३॥

कातरत्वं — भीति । चक्रनेमिक्रमेण — चाकाच्या दांताच्या क्रमानें.
आतां फक्त चारच महिने उरले आहेत.

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥ ११४ ॥

विष्णु त्यागी भुजग-शयना, शाप तें येत अंता ।
शेषां मासां नयन-मिटुनी घालवी चार आतां ।
भोगेच्छा ज्या विविध विरहीं त्या पुढें भोग-सत्रीं ।
दोघे भोगूं समरसुनिया शारदीं शुभ्र-रात्रीं ॥११४॥

शार्ङ्गपाणिः — विष्णु. आषाढ शुक्ल एकादशीला भगवान् विष्णु निद्रिस्त
होतात व कार्तिक शुक्ल एकादशीला जागृत होतात, अशी कथा आहे. भुजग-
शयनात् — सर्पशय्येवरून.

एक गुप्त खूण सांगतो—

भूयश्चाह त्वमपि शयने कण्ठलग्ना पुरा मे
निद्रां गत्वा किमपि रुदती सस्वनं विप्रबुद्धा ।
सान्तर्हासं कथितमसकृत्पृच्छतश्च त्वया मे
दृष्टः स्वप्ने कितव रमयन्कामपि त्वं मयेति ॥ ११५ ॥

हें ही सांगे, “ शयन-गत ती स्वस्थ मत्कंठ-पार्शी । ”

अल्पें कालें रडत उठली तांतडी गद्गदेशीं ।

पृच्छा केली बहु, मग करी हास्य गालांत रामा ।

सांगे, “ स्वप्नीं तुज पर-वधू-लग्न पाहे गुलामा ” ॥११५॥

कंठलग्ना — गाढालिंगनांत. कंठसक्त असतांना दुसरीकडे जाणें असंभवनीय असतांही—हें सुचविलें आहे. सस्वनं — हुंदक्यासह. पृच्छा — विचारणा. कामपि = रमयन् — परस्त्रीसक्त. ही एकान्तांतली खुणेची गोष्ट मेघमुखानें सांगितली याचें कारण मेघ हा वंचक नसून पतीचा खरा मित्र आहे अशी तिची खात्री पटावी हा हेतु.

या चिन्हांनीं माझें शुद्ध प्रेम ओळख.

एतस्मान्मां कुशालिनमभिज्ञानदानाद्विदित्वा
मा कौलीनाच्चकितनयने मय्यविश्वासिनी भूः ।
स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगा-
दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ ११६ ॥

या चिन्हांनीं मम कुशल तूं जाण गे, लोक-वादें ।
ना हो आंति स्व-पति-विषयीं, संशया स्थान ना दे ।
“ प्रीति न्हासे खचित विरहीं ” वोल खोटा, अभोगें ।
प्रीति-स्थानीं रति भरुनि ती होत मेरू-परी गे ॥११६॥

कौलीनात् — लोकापवादनें. फार दिवस विरह झाल्यानें. यक्षाचें प्रेम आतां न्हास पावलें असेल, वगैरे शंका माझ्याबद्दल घेऊं नकोस. इष्टे वस्तुनि — प्रीति स्थानीं — प्रीतिपात्रीं : उपचितरस — प्रेम भरघोंस वाहून, प्रेमराशी० — मेरूएवढी व तितकीच अचल होते .

परत तिच्या तोंडचीं कुशलें घेऊन ये —

आश्वास्यैवं प्रथमविरहोदग्रशोकां सर्वां ते
शैलादाशु त्रिनयनवृषोत्खातकूटान्निवृत्तः ।
साभिज्ञानप्रहितकुशलैस्तद्वचोभिर्ममापि
प्रातःकुन्दप्रसवशिथिलं जीवितं धारयेथाः ॥ ११७ ॥

आश्वासोनी प्रथम-विरहें पीडिता त्वत्सखीला ।

नंदी ज्याचें शिखर उकरी शीघ्र त्या सोड शैला ।

आणी चिन्हां कुशल-वचनां तन्मुखीच्या सरागा ।

प्रातः-कुंदा-परि गलित या जीवितां सांवरी गा ॥११७॥

तद्वचोभिः — तन्मुखीच्या. तिच्या मुखकमलांतून बाहेर पडलेला. साभिज्ञानं — चिन्हांसह. प्रातःकुंद० — प्रातःकाळीं कुंदाचीं फुले अगदीं निर्जाव असतात, हें प्रसिद्ध आहे.

मग — तर मग काय — मेघा, हें मित्रकार्य करणार ना ? —

कच्चित्सौम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे
प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।

निःशब्दोऽपि प्रदिशसि जलं याचितश्चातकेभ्यः

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थाक्रियैव ॥ ११८ ॥

झाला नां, निश्चय पुरविता बांधव-प्रार्थना ही ।

“ नाही ” अर्थी मज न गमते हें तुझें मौन पाही ।

प्रत्युद्गाराविण जल मिळें इष्ट जें चातकांचें ।

सिद्धीचेंचि प्रतिवच फळे याचकां सज्जनांचें ॥११८॥

प्रत्यादेशात् — नाही म्हणशील तर तुझ्या मोठेपणाला लांछन येईल. म्हणून तज्ज्ञें हें मौन “ नाही ” या अर्थी नाही. परंतु ‘ होय ’ असेंहि म्हणाला नाहीस. तरी त्याचा अर्थ “ नाही ” असा नाही कारण चातकाला देखील प्रत्युत्तर (होय) न देतांच (म्हणजे मौनानेंच) तूं इष्ट तें पाणी देतोस. याचा अर्थ सज्जन (थोर) नेहमीं शाब्दिक प्रत्युत्तर न देतां एकदम इष्ट सिद्धीचेंच प्रत्युत्तर देतात.

पदा—ब्रुवते हि फलेन साधवो । न तु कंठेन निजोपयोगिताम् ॥ किरा० ॥

मेघा—तुला असा स्त्रीविरह कधीही न घडो!—

एतत्कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्तिनो मे
सौहार्दाद्वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या ।
इष्टान्देशाञ्जलद विचर प्रावृषा संभृतश्री-
र्मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ॥ ११९ ॥

सख्ये वा मी विधुर म्हणुनी आर्द्र-भावा धरोनी ।
“ वार्ता ने ” या अनुचित तरी इष्ट-कार्या करोनी ।
वर्षाश्रीने भटक मग तूं तोयदा इष्ट-देशीं ।
अल्पांशेही विरह न घडो वा तुझा विद्युतेशीं ॥११९॥

सौहार्दात् — मित्रत्वानें. विधुरः — अनाथावस्थेंत. आर्द्रभावः —
कारुण्यभावना. अनुचित — अयोग्य. तूं एवढ्या मोठ्या कुलांतील असतांना
तुला दूतकर्म सांगायचें हें अनुचित आहे, तरी हें बंधुकार्य आहे. वर्षाकाली न
सर्व समारंभानें युक्त होऊन, तोयदा, मग तूं इष्टदेशीं भटक.

अंते काव्यस्य नित्यत्वात्कुर्यादाशिशमुत्तमाम् ।

सर्वत्र व्याप्तये विद्वान्नायकेच्छानुरूपिणीम् ॥

या आशेनुसारें, काव्याच्या शेवटीं नायकेच्छानुरूप आशीर्वाद घावा
असें सारस्वत-अलंकार नामक ग्रंथकाराचें मत आहे. त्याप्रमाणें या काव्यांतील
नायक यक्ष, त्याची इच्छा स्त्रीवियोग न व्हावा अशी होती म्हणून, या स्थळीं
विद्युल्लतेला मेघाची स्त्री कल्पून तिच्याशीं तुझा “ अल्पही वियोग न होवो ”
असा आशीर्वाद यक्षानें दिला आहे.

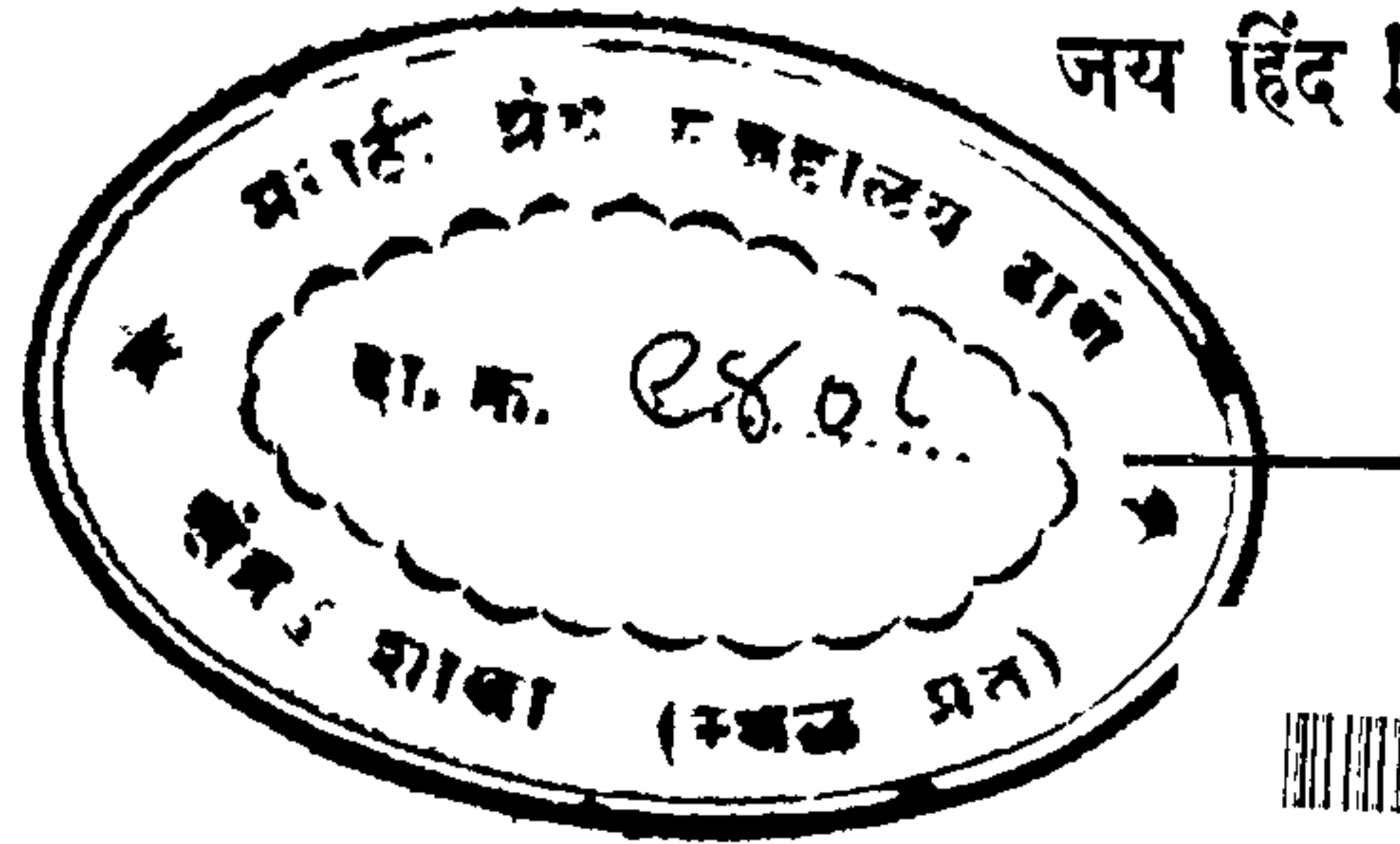
नाना दूरान्वितपदगणां मेघदूतीं बघोनी ।
 विद्यार्थ्यांसी सुलभ न गमे अर्थ हें संस्मरोनी ।
 द्यावी त्यांसी सुलभरचना कीं जणों काव्यकेली ।
 या ध्येयें ही नव कृति समश्लोकरूपें उदेली ॥ :

जलाचा, कालिदासाचा, माझा, ही तोयद-त्रयी
 आकाश जोंवरी तों, ही संचरो भुवनत्रयीं ॥

केतकरोपाख्याची श्रीवेंकटसूनुदत्तराजाची ।
 सफल समश्लोकी ही पटवूं दे साक्ष आत्मतेजाची ॥

आजानुबाहुसंधर्त्रे बुद्धिकोट-निवासिने ।
 इष्ट-सिद्धि-कृते तस्मै पूज्याय स्वामिने नमः ॥

जय हिंद !!

REFBK-0009408